

Mirosław Golon*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-7443-2063

Armia Czerwona i NKWD na ziemiach polskich zajętych przez wojska sowieckie w 1945 r. Aspekty pozamilitarne Stan badań (z okresu 1989–2024)

PROBLEMATYKA DZIAŁAŃ MILITARNYCH SOWIECKICH wojsk na ziemiach polskich w latach 1944–1945 ma swoją bardzo bogatą historiografię, tworzoną już od drugiej połowy lat 40. i nie będę jej prawie zupełnie poruszał. Dodajmy, że przez ostatnich kilkadziesiąt lat na polskim rynku naukowym najpełniej rejestrowała tę narastającą literaturę Polska

Bibliografia Wojskowa. Blisko związana z tym zagadnieniem była i jest kwestia działań jednostek Wojska Polskiego w tym samym okresie. W tej tematyce mamy w ostatnich latach znaczący postęp w badaniach naukowych, gdy względy cenzuralne i inne aspekty polityczne (zależność od Moskwy) przestały wpływać na treść publikacji z zakresu

* MIROSŁAW GOLON – ur. w 1964 r. w Olsztynie, gdzie ukończył IV LO, a następnie studia w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, gdzie w 1989 r. rozpoczął pracę, którą kontynuuje do dziś (z przerwą na służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy w pułku łączności w Świeciu nad Wisłą). W 2014 r. uzyskał tytuł profesora. Od 2006 r. do dziś związany także z IPN, m.in. pełniąc do 2022 r. funkcję dyrektora Oddziału w Gdańsku. Od ponad trzydziestu pięciu lat badania naukowe koncentruje na kilku zagadnieniach historii XX w., szczególnie problematyce stosunków polsko-sowieckich oraz historii Polski Ludowej, w tym dziejom miast Polski północnej po 1945 r. Łączny publikowany dorobek naukowy to prawie 200 pozycji, m.in. obszerne opracowania historii Nieszawy, Kwidzyna, Elbląga, Golubia-Dobrzynia, Wąbrzeźna, Nidzicy i Lidzbarka Warmińskiego. Od lat zaangażowany w pracę dydaktyczną, której efektem jest wypromowanie

ponad stu magistrów i licencjatów oraz czworo doktorów, którzy opublikowali już swoje rozprawy (m.in. K. Minczykowska najpełniejszą rozprawę biograficzną poświęconą cichociemnej, prof. gen. Elżbiecie Zawackiej (1909–2009), a D. Czarnecka jedyną kompleksową rozprawę o tzw. pomnikach wdzięczności Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i III RP, która ma już także angielskie wydanie (*Monuments in gratitude to the Red Army in communist and post-communist Poland*, wyd. L'Harmattan, Paris 2021, ss. 734). W związku z pracą w Instytucie Historii i Archiwistyki, jak i w IPN od lat zaangażowany w organizację konferencji naukowych, stowarzyszeń związanych z historią oraz w działania związane z upamiętnieniami, aktywnością patriotyczno-historyczną oraz popularyzacją historii. Dotyczy to zarówno działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego, jak i licznych inicjatyw Instytutu Pamięci Narodowej.

historii wojskowej¹. Zaowocowało to powstaniem szeregu nowych prac, w których wykraczano poza ściśle militarne aspekty i dlatego uwzględnienie niektóre z tych publikacji w poniższym opracowaniu².

Kilka uwag warto poświęcić zakresowi geograficznemu opracowania. Od razu zaznaczę, że w pełni zdaję sobie sprawę z pewnych ograniczeń przyjętego przeze mnie kryterium zawężającego³.

¹ *Udział żołnierza polskiego w zakończeniu II wojny światowej. Bibliografia selektywna*, wyd. MON i CBW, Warszawa 2005, ss. 560. Bibliografia ta bardzo dobrze analizuje w najprostszej formie, czyli samych zapisów bibliograficznych uporządkowanych wg poszczególnych węższych zagadnień (np. rozdział bibliografii: „Konspiracja wojskowa w latach 1944–1945” z wydzielaniem podrozdziałów, takich jak: „Operacja «Burza», „Powstanie warszawskie i 1945 r. – kres podziemia”. W pełni też potwierdza jak bogaty jest stan badań dotyczących tej tematyki.

² Przykładowo, w zdominowanym przez zagadnienia militarne opracowaniu Henryk Stańczyk, *Od Sandomierza do Opola i Raciborza*, wyd. WIH AON, Warszawa 1998, ss. 394 + mapy, uwzględniono obszerny rozdział zatytułowany: „Górny Śląsk, Zagłębie i Opolszczyzna w pierwszych miesiącach po wojnie” (s. 262–297), w którym autor, bazując m.in. na materiałach z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku pod Moskwą, poruszył zagadnienia niezwiązane z samą militarną historią ostatniego roku wojny. Omówił m.in. kwestię masowych deportacji mieszkańców Górnego Śląska do obozów pracy w ZSRS, a także eksploatację ekonomiczną jej zasobów. Warto dodać, że takiego rozszerzenia zakresu tematycznego opracowania nie znajdziemy w wielu innych publikacjach skoncentrowanych na kwestiach *stricto* militarnych, zob. np. H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Wojsko Berlinga i Żymierskiego 1943–1945*, wyd. Rytm, Warszawa 2015, ss. 396.

³ Moją główną motywacją jest próba wybrania mniejszego terytorium, ale za to jak najszersze ujęcie stanu badań, na miarę możliwości ujęcia ich w jednym artykule. Dodanie wszystkich ziem nowych, w rozumieniu woj. olsztyńskiego, szczecińskiego i wrocławskiego wg stanu na 1945 r. wymagałoby omówienia co najmniej kilkudziesięciu, a raczej kilkuset (z istotniejszymi artykułami), ważniejszych prac dotyczących tego dużego obszaru o wyjątkowej skali aktywności pozamilitarnej władz sowieckich. Przede wszystkim wymagałoby to osobnego rozdziału i kilkudziesięciu dodatkowych stron. Świetnie potwierdza to ogromna bibliografia (wydawnictwa źródłowe i opracowania, łącznie ponad 200 pozycji) do historii jednego tylko miasta w 1945 r. na ziemiach nowych: Wojciech Skóra, *Słupsk 1945. Miasto Sowietów*,

W niniejszym artykule zgodnie z tytułem skoncentrowano się na przedstawieniu stanu badań wyłącznie nad częścią ziem polskich (w granicach z II RP), zajętych przez Armię Czerwoną w 1945 roku. Od razu zaznaczę, że tylko sygnałnie wspomnę o wybranych publikacjach dotyczących ziem nowych powojennej Polski. Zarówno pominięte w moim tekście ziemie II RP zajęte przez AC w 1944 roku, jak i ziemie nowe były w znacznie większym stopniu obiektem zainteresowania historyków i liczba prac na ich temat jest dużo większa. Wynika to m.in. ze znacznie większego zakresu aktywności sowieckiej na tamtych terenach, czy to już w l. 1939–1941, czy ponownie od 1944 r.⁴ Pomimo zbieżności chronologicznej wydarzeń nie odnotuję prac dotyczących objętej przez Polskę w 1945 roku południowej części Prus Wschodnich (czyli po wojnie Warmii i Mazur, a ściślej województwa olsztyńskiego), Pomorza Zachodniego, Ziemi Lubuskiej oraz Dolnego Śląska i Opolszczyzny. Są to regiony o znacznie bardziej rozbudowanej historii stacjonowania wojsk sowieckich i liczba prac na ten temat jest znacznie większa. Wymagałaby zupełnie osobnego opracowania.

Skoncentruję się na ziemiach siedmiu regionów: Mazowsza, gdyż większość tego regionu uwolniono spod okupacji niemieckiej w 1945 r.; podobnie było z woj. krakowskim. Uwzględnię ziemie regionu świętokrzyskiego (woj. kieleckie); ziemie łódzkie;

Polaków i Niemców, wyd. Rys, Poznań 2023, ss. 382; bibliografia: 355–367). Od razu należy podkreślić, że to jest aktualnie niewątpliwie najlepsza monografia miasta w 1945 r. w skali całej Polski w obecnych granicach, z ponad dziewięćset ośrodkami miejskimi, z których kilkadziesiąt posiada nienajgorsze opracowania swoich dziejów w 1945 r.

⁴ Bardzo dobrze ten niezwykle szeroki stan badań można zobrazować np. tylko w odniesieniu do obszaru województwa lwowskiego, a pod sowieckimi rządami już zmienionego w zakresie terytorialnym obwodu lwowskiego: Damian Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1954. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, wyd. IPN, Warszawa 2018, s. 522–543. Bibliografia tej pracy, obejmująca okres do połowy drugiej dekady XXI w., to kilkaset pozycji, głównie w językach polskim i ukraińskim, wskazująca jak szeroko tematyka historii tego obszaru jest przedmiotem zainteresowania historyków. Mimo formalnych ram czasowych obejmujących blisko dekadę (1944–1953), faktycznie w znacznej większości z tych publikacji jest uwzględniony okres 1944–1945.

woj. pomorskie w rozumieniu jednostki administracyjnej uformowanej w II RP, ale już wg stanu z marca 1945 r., gdy w części północnej powstało województwo gdańskie, obejmujące także ziemie byłego Wolnego Miasta Gdańska oraz zachodnie powiaty Prus Wschodnich. Ponadto woj. poznańskie oraz śląskie. W wypadku dwóch województw, śląskiego i gdańskiego, zakres opracowania uwzględni częściowo także ziemie nowe, czyli na północy przede wszystkim teren Wolnego Miasta Gdańska oraz Elbląga, a na południu dawną niemiecką część Górnego Śląska z Gliwicami, Bytomiem i Zabrzem. Trzymając się precyzyjnie powojennego nazewnictwa jednostek administracyjnych zakres geograficzny obejmie przede wszystkim województwa: warszawskie z Warszawą, kieleckie, pomorskie, łódzkie z Łodzią, śląskie, krakowskie oraz gdańskie. Pominę – oczywiście z zastrzeżeniem dla prac o zakresie ogólnopolskim – województwa olsztyńskie, wrocławskie i szczecińskie, gdzie w 1950 r. wydzielono trzy nowe jednostki: opolskie, koszalińskie, zielonogórskie. W zasadzie zupełnie pomijam zajęte w 1944 r. województwa białostockie, rzeszowskie i lubelskie. Jak wspomniano, stan badań dla tych pominiętych regionów jest generalnie znacznie większy i wymagający w mojej ocenie osobnych ujęć. Oczywiście wiele prac, do których się odwołam dotyczy historii także tych pominiętych generalnie przez mnie obszarów, a więc w pewnym stopniu – chcąc nie chcąc – odwołam się także do działań AC na terenie całej Polski.

Należy podkreślić pewną specyfikę regionu, którym się zajmę. Tym co wyraźnie odróżnia go od ziem środkowo-wschodniej części Polski jest krótszy okres masowego stacjonowania czerwonoarmistów. Przypomnijmy, że wschodnia część została na nowo zagarnięta przez Moskwę i włączona w skład państwa sowieckiego. Z kolei region białostocki, lubelski, rzeszowski, a częściowo także wschodniomazowiecki oraz skrawki kieleckiego został zajęty jeszcze w 1944 r. Tam intensywniejsze działania sowieckich władz trwały znacznie dłużej, bo zarówno w okresie do ofensywy styczeniowej 1945 r., jak i później, gdy tranzytem przez ten obszar przemieszczały się przez wiele miesięcy nie tylko w 1945 r., ale także 1946 r. liczne jednostki sowieckich wojsk. Ponadto formacje policyjne działały tam nieprzerwanie od lata lub jesieni 1944 r. po 1946 r. W 1944 r. odgrywając rolę istotniejszą niż „polskie” UB. Ziemie zajęte

w ramach ofensywy styczeniowej przez większość jednostek sowieckich zostały szybko opuszczone, gdyż po wielkich sukcesach szybko przemieściły się na ziemie niemieckie, w rozumieniu granic III Rzeszy z 1939 r.

W niniejszym opracowaniu szczególnie skoncentruję się na drukach zwartych, tak opracowaniach, jak i niezwykle ważnych wydawnictwach źródłowych. Nie poruszę, poza niezbyt licznymi wyjątkami, kwestii drobniejszych publikacji, niezwykle licznych artykułów poświęconych problematyce relacji sowiecko-polskich w 1945 r. Przez ostatnie ponad 36 lat – licząc od 1989 r. – powstało takich publikacji niezwykle dużo i podniesienie kwestii ponad tysiąca, a może i więcej artykułów wymagałoby, nie osobnego artykułu, ale po prostu książki. Oczywiście w kilku kwestiach odwołam się do artykułów, gdyż niektóre ważne problemy nie znalazły dotychczas ujęć w drukach zwartych lub w wypadku, gdy konkretne artykuły uznałem za ważne z punktu widzenia podstawy źródłowej, czy wartości relacji. Jednocześnie należy podkreślić, że ze względu na ograniczone możliwości, pominę także część druków zwartych. Najistotniejsze bowiem było podkreślenie całej panoramy zagadnień, szczegółowych problemów, które składają się na aktywność Armii Czerwonej i NKWD na części ziem polskich w 1945 r. Odwołam się także do dwóch prac, które nie ukazały się drukiem, ale były mi udostępnione w formie maszynopisu. Co najmniej jedna z nich będzie najprawdopodobniej już za kilkanaście miesięcy skierowana do druku.

Zakres czasowy powstania publikacji, czyli lata 1989–2024, jest uzasadniony przede wszystkim względem rzetelności oraz faktycznego zaistnienia wydawnictw w obiegu naukowym. To w przełomowym roku politycznych zmian, 1989, cenzura złagodniała tak znacząco, że mogły pojawiać się publikacje w oficjalnym obiegu o dużych walorach naukowych, czyli przede wszystkim zmierzające do przedstawienia prawdziwego obrazu historii. W 1990 r. cenzurę zniesiono i do dziś można się cieszyć z tej wielkiej demokratycznej wolności, jaką jest wolność słowa, dla badań naukowych będąca fundamentem samego istnienia. Oczywiście zdaję sobie w pełni sprawę, że przed 1989 r. w oficjalnym obiegu czytelnicznym funkcjonowały liczne opracowania, często spełniające w jakimś aspekcie kryteria

naukowe, poświęcone historii najnowszej, w tym relacjom polsko-sowieckim; także w odniesieniu do analizowanego w niniejszym tekście 1945 r. Niestety mimo wielu zalet części tych prac, np. wielkiej serii wydawniczej zawierającej źródła⁵ i generalnie przydatności w ustalaniu różnych szczegółowych kwestii, komunistyczna cenzura uniemożliwiała w tych publikacjach krytyczny opis działań Armii Czerwonej czy NKWD. Ofiary komunistycznych represji zostały przez blisko półwiecze skazane na zapomnienie. Tak samo całkowicie skrywano gigantyczne krzywdy ekonomiczne wyrządzone Polsce przez stalinowskie państwo w latach 1939–1953. Co gorsze, zostały te publikacje nasycone treściami propagandowymi, nieuprawnionym zachwalaniem polityki Moskwy, w każdym możliwym aspekcie, a wypadku opisu walk Armii Czerwonej wręcz wyłącznie w ujęciu hagiograficznym. W opracowaniu pominięta została także prawie cała ogromna naukowa i popularno-naukowa aktywność środowisk emigracyjnych w okresie 1945–1989 oraz osiągnięcia krajowego niezależnego obiegu wydawniczego z tego samego okresu. Część tego dorobku była jednak publikowana po 1989 r. i niektóre z tych prac odnotowano poniżej⁶. Generalnie powyższe jest już

⁵ Od 1957 r. do 1987 r. została opublikowana jedenastotomowa seria dokumentów obejmująca chronologicznie okres od marca 1917 do grudnia 1960 r. (I tom: *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich, Marzec 1917 – Listopad 1918*, oprac. A. Zatorski). Z perspektywy 1945 r. najistotniejszy byłby tom wydany w 1974 roku: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 8: Styczeń 1944 – grudzień 1945*, red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I.A. Chrienow, oprac. E. Basiński (et. al.), „Książka i Wiedza”, ss. 747. Cała seria była przygotowywana przez dwa podmioty naukowe: Akademię Nauk ZSRR, Instytut Słowianoznawstwa i Bałkanistyki oraz Polską Akademię Nauk, Instytut Krajów Socjalistycznych, wśród podmiotów zaangażowanych w wydanie tomu odnotowano też współpracę Wyższej Szkoły Nauk Społecznych KC PZPR. Jak podkreślono, pomimo zamieszczenia w wydawnictwie wielu ciekawych materiałów, pominięcie kwestii stawiających Armię Czerwoną i generalnie władze sowieckie w niekorzystnym świetle, a ponadto nasycenie tomów materiałami propagandowymi, czyni z tego wydawnictwa materiał o bardzo ograniczonej przydatności.

⁶ Przykładem dorobku wydawniczego polskiej emigracji są np. wspomnieniowe prace Stefana Korbońskiego, dla 1945 r. szczególnie istotne dwie: *W imieniu*

w znacznej mierze opisane w różnorodnych publikacjach⁷, a generalnie wymagałoby zupełnie osobnego opracowania.

Zanim przejdę do omówienia wybranej grupy publikacji z okresu 1989–2024 kilka zdań warto poświęcić przedstawieniu konkretnych działań władz sowieckich, w rozumieniu przede wszystkim struktur wojskowych: Armii Czerwonej, w której strukturze formalnie funkcjonował także kontrwywiad „Smiersz” oraz ściśle policyjnej struktury, jaką było NKWD. Sowieccy żołnierze i funkcjonariusze na zdobytych obszarach realizowali nie tylko zadania związane z walką z Niemcami i ich sojusznikami. Zajmowali się także eksploatacją ekonomiczną zdobytych terenów, pozyskiwaniem łupu wojennego w różnorodnej formie, nawet w pożytkach płynących z czasowego użytkowania ziem uprawnych czy wykorzystywania uruchomionych zakładów przemysłowych. Przede wszystkim jednak na masową skalę demontowali, rekwirowali różnorodne zasoby gospodarcze. Od wyposażenia fabryk i ich magazynów, po zasoby majątków rolnych, nawet w formie inwentarza żywego. Czasowo na ogromną skalę korzystali z możliwości kwaterunkowych, czy to dla zwykłych potrzeb mieszkaniowych, czy dla organizacji szpitali lub magazynów wojskowych. Te zorganizowane działania eksploatujące gospodarcze zasoby zajętych ziem były „uzupełniane” przez indywidualną aktywność rabunkową czerwonoarmistów. To ona przyczyniała się w największym stopniu do zubożenia zwykłej ludności, okradanej z domowych sprzętów, odzieży,

Rzeczypospolitej, Instytut Literacki, Paryż 1954, ss. 491) oraz *W imieniu Kremla*, Instytut Literacki, Paryż 1954). Pierwsza została wydana w 1991 r., druga w 2017 r. przez IPN (S. Korboński, *W imieniu Kremla*, IPN, Warszawa 2017, ss. 396).

⁷ Zob. np. bibliografię tylko dla jednego, ale bardzo ważnego tytułu emigracyjnego *stricto* historycznego: *Bibliografia: „Zeszyty Historyczne” 1–110 (1962–1994)*, Jacek Krawczyk, Janusz Szymański, Instytut Literacki, „Pomost”, Paryż–Warszawa 1996, ss. 240 oraz szersze ujęcie także dla ważnego czasopisma, zawierającego liczne teksty dobrej publicystyki historycznej: Maria Danilewicz-Zielińska, *Bibliografia „Kultura” (1958–1973), Zeszyty Historyczne (1962–1973), działalność wydawnicza (19559–1973)*, Instytut Literacki, Paryż 1975, ss. 430 oraz kolejne podobne bibliografie, wydawane w Paryżu i Toruniu, obejmujące okres aż do 2010 r.

różnych zapasów. Rabunki były często połączone z pobiciami, zranieniami, a czasem nawet zabójstwami ofiar, opierających się, czy tylko milcząco obserwujących napady. Działania władz sowieckich to także masowe represje wobec cywilnych mieszkańców związane z wykorzystywaniem ich do prac na rzecz wojska w rejonie lokalizacji sowieckich jednostek, ale najbardziej dotkliwe były masowe uprowadzanie mieszkańców do obozów pracy w ZSRS. Doprowadziło ono do wielomiesięcznej, a w wypadku części porwanych dłuższej lub trwałej nieobecności w rodzinnych domach. Wysoka śmiertelność wśród deportowanych, a także znaczące pogorszenie stanu zdrowia wielu z tych, którzy przeżyli była jedną z najbardziej dotkliwych sowieckich represji, które uderzyły w mieszkańców ziem polskich, podobnie jak w mieszkańców właściwych ziem niemieckich wg granic z 1939 r. Na zakończenie tego wyliczenia podkreślić należy istotną kwestię polityczną. Sowieckie władze, na lokalnych poziomie organizowane przede wszystkim w formie komendantur wojennych AC, a także grup operacyjnych NKWD przeprowadziły na kolejnej części zajętych ziem polskich te same działania represyjne wobec polskiej konspiracji niepodległościowej, które były prowadzone od początku 1944 r., gdy Armia Czerwona zaczęła zajmowanie ziem polskich. W województwach wschodnich włączanych w skład ZSRS likwidacja polskiej konspiracji była połączona z jednoczesną budową sowieckich struktur władzy, policyjnej i wojskowej, administracyjnej i partyjnej. Na ziemiach środkowej Polski, od Białostoczczyzny po Rzeszowszczyznę w II połowie 1944 r. likwidację polskiego podziemia łączyli Sowietci ze wspieraniem miejscowych komunistów i środowisk gotowych na współpracę z ZSRS. Po ofensywie styczniowej w 1945 r. działania te były kontynuowane.

Uwzględniono wyłącznie prace, które zostały opublikowane w Polsce, zarówno wyłącznie w polskiej wersji językowej, jak i dwujęzyczne, czyli przede wszystkim polsko-rosyjskie edycje źródeł, a czasem opracowań. Podkreślona w tytule wyraźna cezura główna obejmująca 1945 r. w samym opracowaniu będzie niejednokrotnie rozszerzana, gdyż publikacje, czy to opracowania czy wydawnictwa źródłowe obejmowały bardzo często szerszy okres. Bardzo wiele prac ujmowało lata 1944–1945, a niejednokrotnie wykraczały poza ten zakres na

1946 r. i lata późniejsze. Wskazane jest zaznaczenie, że zadanie przedstawienia stanu badań dla dowolnego zagadnienia historycznego związane z 1945 r. związane jest z pewnymi komplikacjami. Jest to bowiem, w związku z kresem wojny w Europie (maj) i w Azji (wrzesień) oczywisty moment graniczny, nie tylko dla samych zagadnień militarnych. Bibliografie historyczne porządkują, w tym dzieł prezentowany zasób m.in. właśnie na tej dacie. Wnikliwa analiza całego roku wymaga uwzględniania dwóch działów: 1939–1945 oraz 1945–1989, co zwyczajnie znacząco powiększa zakres pracy. Na dodatek cała dwudziestowieczna historia w okresie od 1989 r. zyskała bardzo znaczący wzrost liczby publikacji. W 1990 r. tylko w samym dziale obejmującym okres II wojny odnotowano w *Bibliografii Historii Polskiej za 1990 rok*: 73 publikacje, a dla okresu po 1945 r. 183. Dziesięć lat później, czyli w 2000 r., było to odpowiednio 170 oraz 288 pozycji. Kolejne dziesięć lat później, w 2010 r.: dla okresu 1939–1945 – 376 pozycji, a dla okresu 1945–1989: 812 pozycji. Przez kolejne lata, 2011–2014 liczba pozycji była bardzo zbliżona. W 2015 r. nastąpił spadek: 253 dla okresu II wojny oraz 550 dla lat 1945–1989. Lepiej jednak wskazać *Bibliografię Historii Polskiej za 2014 rok*, gdy dla II wojny odnotowano 344 pozycji, a dla okresu 1945–1989 odnotowano 723 pozycje. Dane te wskazują jak wiele prac byłoby do przejrzenia, gdyby próbować sprawdzić większość tych, z których tytułu wynikały jakieś związki z problematyką ujętą w niniejszym opracowaniu. Autor niniejszego opracowania od lat zajmuje się tytułową problematyką, jednak nie uważa, że w ramach jednego artykułu możliwe jest uchwycenie całości stanu badań z ostatnich trzech dekad, nawet zastrzegając, że ujmujemy głównie opracowania zwarte. Po prostu to jest nadal materia nowa i nie zawsze uchwytana poprzez bibliografie, specjalistyczne czasopisma, naukowe księgarnie i generalnie kontakty ze środowiskiem naukowych.

Poniżej w ujęciu chronologicznym przedstawię wybraną grupę publikacji. Rozpocząć można już od 1989 r. Formalnie istniały jeszcze polityczne ograniczenia, ale były one już znacznie mniejsze niż we wcześniejszym okresie, bo nie tylko łagodniejsze było podejście cenzorów, ale przede wszystkim można było uzyskać już wyraźne wskazanie samej cenzorskiej ingerencji w tekście. W 1989 r., mimo

że istniała (i działała) jeszcze cenzura⁸, to zgodnie z wzorcem sowieckiej głośności (jawności) realizowanej przez Michaiła Gorbaczowa. W efekcie tego „nowego kursu” ukazały się w tym roku, formalnie cenzurowane, a nawet z wyraźnymi cenzorskimi ingerencjami, ale zawierające już generalnie większość istotnych treści i spełniające kryterium prac naukowych. To w tym roku w oficjalnym obiegu ukazała się (wrzesień 1989 r.) m.in. pierwsza oficjalna edycja pracy Jerzego Łojka o zbrodni katyńskiej, która została wprawdzie brutalnie pocięta przez cenzurę, ale i tak było to istotne osiągnięcie w popularyzacji wiedzy o tej zbrodni. Ukazały się także ważne publikacje, najwięcej było oczywiście tekstów historycznych w prasie popularnej, poświęcone innym zagadnieniom związanym z sowieckimi represjami z okresu II wojny światowej, jak np. deportacje w głąb ZSRS czy też kwestiom wojny polsko-bolszewickiej z lat 1919–1920, tematu także całkowicie zakazanego przez 45 powojennych lat, w okresie Polski „ludowej”. Z perspektywy tematyki niniejszego artykułu w 1989 r. odnotować należy opublikowanie opracowania Eugeniusza Duraczyńskiego, *General Iwanow zaprasza. Przywódcy podziemnego państwa polskiego przed sądem moskiewskim* (Warszawa 1989, ss. 213). Jedną z najpoważniejszych akcji Stalina z ostatnich miesięcy II wojny światowej uderzających w polskie działania niepodległościowe, a przede wszystkim w kierownictwo Polskiego Państwa Podziemnego przez kilkadziesiąt lat była jednym z wielu tematów albo całkowicie zakazanych, albo bezwzględnie fałszowanych. Moskiewski proces u progu powojennego polskiego stalinizmu był nawet dość często przedstawiany w prasie i osobnych drukach, ale wyłącznie w formie pasującej kłamliwej komunistycznej propagandzie⁹. Wśród wydaw-

nictw z tego roku można też wspomnieć o publikacji źródłowej, która wśród innych kwestii poruszała też problem sowieckich działań w Polsce w 1945 r.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 6: Uzupełnienia* (wyd. Studium Polski Podziemnej, komitet red. K. Iranek-Osmecki, T. Żenczykowski i inni, dwie edycje: Londyn 1989, ss. 524 oraz Szczecin 1989, ss. 584). Pierwsze wydanie, jeszcze w Londynie, ukazało się pięć lat wcześniej, w 1984 r.

Należy podkreślić, że jeszcze w 1989 r. zaczęły się szerzej otwierać możliwości pozyskiwania materiałów z dotąd prawie całkowicie zamkniętych archiwów Związku Sowieckiego. Dotyczyło to m.in. problematyki losów ofiar zbrodni katyńskiej¹⁰. W następnych latach także szeregu innych kwestii, w tym przede wszystkim deportacji.

W 1990 r. wydawnictwo – do niedawna podziemne – „Profil” opublikowało pierwsze krajowe (wydanie londyńskie w 1982 r.) wydanie książki Tadeusza Żenczykowskiego: *Dramatyczny rok 1945* (Warszawa 1990, ss. 241)¹¹. Rangę tej publikacji podnosiła biografia autora, polityka, dziennikarza, żołnierza, który w listopadzie 1945 r. opuścił Polskę, uciekając przed aresztowaniem. Aktywny społecznie i zawodowo na emigracji zyskał dużą wiedzę na temat najnowszych dziejów Polski, a w części był ich naocznym świadkiem. W pracy, która nie była wprawdzie już tak dobra, jak zarys historii pierwszego półroczia Polski „ludowej”¹², zawarto jednak przegląd najważniejszych wydarzeń ówczesnego życia politycznego w kraju, uwzględniając też „wkład” sowiecki, jak uprowadzenie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego czy ogromną skalę sowieckich rabunków zasobów gospodarczych ziem polskich czy

⁸ Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk, instytucja mająca tradycje sięgające 1944 r., kilka razy modyfikując nazwę, działa do kwietnia 1990 r.

⁹ *Proces Okulickiego i innych w Moskwie przed Kolegium Wojskowym Sądu Najwyższego ZSRR w dn. 18–20 czerwca 1945 r.*, b.m.w., 1945, ss. 62. Przykładem manipulacji zastosowanych w tej publikacji jest np. zdanie: „Wyzwolenie zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi, jak również Litwy i Polski od najeźdźców niemieckich przez Armię Czerwoną oskarżony Okulicki i »rząd« podziemny nazywali oszczerco okupacją radziecką” (s. 3). W publikacji przede wszystkim wykorzystano materiały z pokazowego

procesu, a w zakończeniu paszkwilanckiej publikacji zamieszczono wyrok moskiewskiego sądu z 21 czerwca 1945 r. Zob. też: A. Baliński, Wstęp, *Proces Okulickiego i innych w Moskwie przed Kolegium Wojskowym Sądu Najwyższego ZSRR w dn. 18–20 czerwca 1945 r.*, Warszawa 1945, s. 4.

¹⁰ Zob. np. Lista 4031 ofiar ze Starobielska przekazana przez przewodniczącego KBG Ukrainy Konsulowi Generalnemu RP w Kijowie, „Trybuna” 1990, nr 109, s. 4.

¹¹ Publikacja ta miała wcześniej (od 1983 r.) kilka wydań w tzw. drugim obiegu wydawniczym oraz na emigracji.

¹² T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, „Profil”, Wrocław 1989, ss. 337 (londyńskie wydanie ukazało się dwa lata wcześniej).

ingerencji NKWD w życie polityczne Polski, bezpośrednio lub przez swoich „wychowanków”, jak część kadr MBP wyszkolona w ZSRS¹³. Zawarte w tej pracy ustalenia, pomimo braku bogatszej podstawy źródłowej, a przede wszystkim kwerend archiwalnych, miały charakter bardziej publicystyczny niż naukowy. Generalnie jednak przedstawiały całkiem poprawny obraz sytuacji Polski w roku końca II wojny światowej.

Należy dodać, że właśnie w tym okresie zaczęła się bardzo istotna zmiana w zakresie dostępności źródeł. Ich dysponenci w Polsce już nie byli uzależnieni od czynników politycznych z PZPR na czele, która właśnie nie tylko straciła władzę, ale w końcu stycznia 1990 r. uległa rozwiązaniu. Dla badania historii Polski bardzo dużo materiałów znajdowało się jednak w archiwach poza granicami, przede wszystkim na terenie ZSRS, a od grudnia 1991 r. w państwach powstałych po jego rozpadzie. Dodać należy, że wspomniane przeze mnie już wyżej otwieranie się częściowe sowieckich archiwów w 1989 r. było kontynuowane w kolejnych latach i jednym z najbardziej symbolicznych wydarzeń była przypadająca na kwiecień 1990 r. 50. rocznica zbrodni katyńskiej. Ostatni przywódca ZSRS Michaił Gorbaczow rozpoczął niespotykaną przez minione lata politykę otwierania archiwów zawierających materiały dotyczące represji¹⁴.

Wspominając publikacje z pierwszego roku bez cenzury, warto odnotować także pierwsze wydanie oficjalne w Polsce dzieła z zakresu literatury pięknej, czyli Sergiusza Piaseckiego, *Siedem pigulek Lucyfera* (Warszawa 1990, ss. 165). Praca ta, która we-

szła do obiegu po pierwszym wydaniu w Londynie w 1948 r., miała i ma ogromne walory jako literacko ujęty zapis dziejów Polski w okresie od maja 1945 r. do maja 1946 r., z bardzo szerokim uwzględnieniem aktywności AC i NKWD¹⁵.

W 1991 r. ukazało się pierwsze wydanie oficjalne wspomnień Stefana Korbońskiego: *W imieniu Rzeczypospolitej* (Bellona, Warszawa 1991, ss. 438), publikacji wznawianej w Instytucie Literackim jeszcze w 1990 r. Autor tych wspomnień w 1945 r. był aresztowany przez NKWD, a po zwolnieniu intensywnie inwigilowany. Rok 1992 był niewątpliwie najważniejszy dla badania najważniejszych dokumentów dotyczących zbrodni katyńskiej. Najistotniejszym momentem tego procesu było przekazanie w październiku 1992 r. grupy najbardziej znaczących – ze znanych do tej pory – dokumentów dotyczących decyzji centralnych władz ZSRS ze Stalinem na czele z marca 1940 r. o wymordowaniu prawie 22 tys. polskich obywateli¹⁶. Ten przełom miał ogromne znaczenie na najbliższe trzydzieści lat¹⁷. Otwarcie w tej sprawie umożliwiło możliwości badawcze także w kwestiach innych zbrodniczych działań Moskwy wobec Polaków. Już zupełnie na marginesie powyższych wielkich osiągnięć w pełnym ujawnieniu

¹⁵ M. Golon, *Między Armią Czerwoną i NKWD a Polską Partią Robotniczą i UB. Początki komunistycznej Polski w świecie groteski politycznej „Siedem pigulek Lucyfera” Sergiusza Piaseckiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2024, vol. 44, nr 2, s. 55–77.

¹⁶ E. Wosik, tłum. W. Materski, *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 roku*, oprac. ISP PAN, Warszawa 1992, ss. 184.

¹⁷ Najbardziej zauważalnym osiągnięciem na polu otwierania zasobów archiwalnych było udostępnienie Polsce w październiku 1992 r. przez władze Federacji Rosyjskiej niezwykle cennych materiałów dotyczących zbrodni katyńskiej, potwierdzających rolę władz sowieckich w tej zbrodni, *Dokumenty Katynia. Decyzja*, red. J. Snopkiewicz, A. Zakrzewski, Interpress, Warszawa 1992, ss. 162. Otwarcie możliwości pozyskiwania materiałów z archiwów rosyjskich, a stopniowo także i z innych państw aż po USA, doprowadziło do wielkiego wzrostu stanu badań nad zbrodnią katyńską, do 2010 r. było to już blisko 6 tys. pozycji (zob. *Zbrodnia Katyńska. Bibliografia 1940–2010*, oprac. i red. I. Lewandowska, E. Pawińska, wstęp M. Tarczyński, CBW i Polska Fundacja Katyńska, Warszawa 2010, ss. 690). Kolejne kilka tysięcy przybyło w następnych 15 latach.

¹³ Żenczykowski wspominał m.in. jednego z absolwentów kursu NKWD w Kujbyszewie Jerzego Łobanowskiego i jego rolę w politycznej aktywności Bolesława Piaseckiego. Biogram Łobanowskiego autorstwa Pawła Sztamy zob. *Leksykon Bezpieki. Kadra kierownicza aparatu bezpieczeństwa (1944–1956)*, t. III, IPN, Warszawa 2022.

¹⁴ Polityka jawności w 1990 r. zaowocowała w Związku Sowieckim faktycznym zaprzestaniem aktywności cenzury, czego symbolem stała się oficjalna publikacja latem tego roku jednej z najważniejszych książek potępiających komunistyczne zbrodnie *Archipelagu GULag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego Aleksandra Sołżenicyna*, M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, wyd. Philip Wilson, Warszawa 1998, s. 511–512.

prawdy o zbrodni katyńskiej, oczywiście pamiętając, że przez następnych trzydzieści lat będą trwały dalsze pogłębione badania tego tematu, warto odnotować też zmianę rosyjskiej polityki w XXI w. Po dojściu Putina do władzy, już w połowie pierwszej dekady nowego stulecia, rozpoczął się w Rosji kurs na propagandę w duchu stalinowskim i ponowne zaprzeczanie sowieckiej odpowiedzialności za zbrodnię katyńską, a także generalnie za jakiegokolwiek zbrodnie¹⁸, tak jak było za czasów Breżniewa czy jego poprzedników do Stalina włącznie.

Jednocześnie z pojawieniem się nowych możliwości pozyskiwania dokumentów z archiwów rosyjskich intensywnie poszerzały się badania naukowe nad historią Polski bazujące na całkiem licznych archiwach znajdujących się w Polsce, na ujawnianych czy wytwarzanych materiałach wspomnieniowych oraz dzięki rosnącym możliwościom korzystania z dorobku polskiej historiografii emigracyjnej oraz szerszego upowszechnienia wydawnictw niezależnego obiegu wydawniczego, dotychczas dostępnych w ograniczonym zakresie¹⁹. Najważniejszą podstawą tej korzystnej sytuacji była oczywiście likwidacja cenzury w 1990 r. W szeregu publikacji wydawanych wówczas pojawiały się wątki związane z Armią Czerwoną i jej działalnością w 1945 r. Przykładowo opublikowany w 1992 r. zeszyt nr 1 serii „Dokumenty do dziejów PRL”: *Protokoły obrad KC PPR w maju 1945 roku*, oprac. A. Kochański (ISP PAN, Warszawa 1992, ss. 94), zawierał niezwykle interesującą treść. Ujawniał on krytyczne głosy kierownictwa PPR z Gomułką na czele w stosunku do ówczesnych działań Armii Czerwonej, co ilustrował m.in. następujący passus: „Dodatnie, entuzjastyczne nastroje społeczeństwa w stosunku do Armii Czer-

wonej mocno opadają. Przyczynia się do tego chuligaństwo, morderstwo, ale przy tych nastrojach grozi nam niebezpieczeństwo, że może przyjąć się zarzut o agenturze moskiewskiej”²⁰. Podniesienie na posiedzeniu rządzącej partii kwestii rabunkowych i innych przestępczych działań Armii Czerwonej, dodatkowo w kontekście politycznego osłabiania w ten sposób pozycji PPR wskazywało na ogromną rangę problemu. Było też generalnie dość rzadkim otwartym podnoszeniem zarzutów wobec ZSRS.

Zniesienie ograniczeń nakładanych przez cenzurę zaczynało owocować zarówno publikacjami zwartymi poruszającymi zabronione wcześniej tematy, jak i powstanie grupy czasopism, wręcz wyspecjalizowanych w historii najnowszej. Jednym z nich było czasopismo trójmiejskiego środowiska byłych żołnierzy AK. Na jego łamach w 1992 r. ukazał się ważny artykuł wspomnieniowy jednego z oficerów AK, por. Jana Sznajdera, który wraz ze swoim oddziałem w 1945 r. został wywieziony z Borów Tucholskich do obozu pracy NKWD w ZSRS²¹. To właśnie na łamach prasy publikowano często pierwsze informacje na temat nowych ustaleń dotyczących historii sowieckich represji²².

Coraz szersze otwieranie przed historykami posowieckich zespołów archiwalnych, bardzo zauważalne szczególnie od 1992 r., po kilku latach zaczęło bardzo dobrze owocować. Przykładem stały się dwie ważne publikacje dotyczące tzw. procesu szesnastu, czyli sowieckiej rozprawy z kierownictwem Polskiego Państwa Podziemnego, o których szerzej poniżej, a także podejmowanie innych tematów, w tym historii deportacji polskiej ludności do Związku Sowieckiego w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Dominował oczywiście okres pierwszej sowieckiej okupacji, czyli lat 1939–1941, ale stopniowo poszerzano go także o kolejną falę wywózek, re-

¹⁸ Problematyka fałszowania prawdy o II wojnie światowej, w tym o wszelkich sowieckich zbrodniach, a także o faktycznym poziomie strat zob. m.in. dwa ostatnie rozdziały pracy, M. Sołonin, *Pranie mózgu. Fałszywa historia Wielkiej Wojny*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2013, s. 230–369.

¹⁹ Istotne były np. próby syntezy dziejów Polski pod rządami komunistów, m.in. autorstwa Wojciecha Roszkowskiego (w niezależnym obiegu wydawniczym publikował pod pseudonimem „Andrzej Albert” – *Najnowsza historia polityczna Polski*) czy Krystyny Kersten (*Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*).

²⁰ *Protokoły obrad KC PPR w maju 1945 roku*, oprac. A. Kochański (ISP PAN, Warszawa 1992, s. 13).

²¹ Jan Sznajder „Dąb-Jaś”, *Z Borów Tucholskich do łagr za Ural*, „Gdański Przekaz” 1992, nr 5/6, s. 12–32.

²² Przykładowo A. Chmielarz, *Obóz specjalny NKWD nr 10 – Rembertów (wrzesień 1944 – czerwiec 1945)*, „Polska Zbrojna” 1993, nr 132(690), s. 11. Historia tego obozu wracała na łamy prasy przez kolejne lata, np. A. Kulesza, *Armia Krajowa wyzwoliła obóz w Rembertowie 60 lat temu*, „Biuletyn Informacyjny” ŚŻŻAK 2005, nr 5/6, s. 20–23.

alizowaną przez sowieckie organy represji od 1944 r. W 1993 r. trzech wrocławskich historyków opublikowało ważne wydawnictwo: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993. Autorzy nie uwzględnili w tej pracy deportacji z ziem polskich z lat 1944–1945, koncentrując się na deportacjach z lat 1940–1941²³, ale wartość tej publikacji była znacząca. Niezwykle dogłębnie analizowała ona represje w formie deportacji realizowane w latach 40. w samym Związku Sowieckim, np. sowieckich Niemców czy Tatarów, Kałmuków i innych represjonowanych grup narodowych, głównie z obszaru Kaukazu. Omówiono w niej także deportacje z państw nadbałtyckich, Litwy, Łotwy i Estonii, a także deportacje ludności ukraińskiej. Autorzy wskazali na duże walory literatury naukowej poświęconej tej tematyce, która była publikowana w całym obszarze posowieckim. Wskazali też na bardzo istotne otwieranie się archiwów w Federacji Rosyjskiej.

W kwestii wspomnianej wyżej możliwości szerszego badania także zagadnienia sowieckich represji z 1945 r. – pamiętajmy w komunistycznej propagandzie wyłącznie „roku wyzwolenia Polski” – należy odnotować, że w 1993 r. nakładem wydawnictwa „Czasopisma Wojskowe” ukazała się praca: *Sprawa 16-tu. Protokoły przesłuchań gen. Leopolda Okulickiego „Niedźwiadka” i współoskarżonych* (tłum. z jęz. rosyjskiego Kazimierz Stembrowicz, oprac. Andrzej Chmielarz, Andrzej Krzysztof Kunert, ss. 255 (publikacja obecnie ma także wersję elektroniczną dostępną w Bibliotece Narodowej)). Pozycja ta została poszerzona i w pełniejszej wersji opublikowana dwa lata później, o czym szerzej poniżej.

W 1994 r. ukazała się praca Władysława Tkaczewa, *Powstanie i działalność organów Informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1948. Kontrwywiad wojskowy* (Bellona, Warszawa 1994, ss. 338). Autor przedstawił w niej zbrodniczą formację komunistycznej policji politycznej ulokowaną w strukturach wojska. Zdominowana była przez kadry kierownicze przysyłane bezpośrednio ze Związku Sowieckiego i swoje niezwykle represyjne działania, z setkami ofiar śmiertelnych i tysiącami więzionych, realizo-

wała w interesie Moskwy²⁴. W 1994 r. opublikowana została praca: *Armia Krajowa. Dramatyczny epilog* (red. Krzysztof Komorowski, WIH, Warszawa 1994, ss. 271). Skoncentrowana na represjach wobec AK w latach 1944–1945.

W tym samym roku ukazała się także praca: *Wojsko Polskie na Froncie Wschodnim 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych* (wyb. i oprac. C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, Bellona, Warszawa 1994, ss. 268). A rok wcześniej opracowanie: C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Bez możliwości wyboru. Wojsko Polskie na Froncie Wschodnim 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych* (wyb. i oprac. C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, Bellona, Warszawa 1993, ss. 258). W obu publikacjach odnotowano informacje o działaniach Armii Czerwonej, a także „Smiersz” i NKWD na ziemiach polskich w 1945 r. Przede wszystkim jednak przedstawiono charakter kontroli sowieckiej nad „Ludowym” Wojskiem Polskim.

Jak już wspomniałem, coraz szersze otwieranie przed historykami posowieckich zespołów archiwalnych, bardzo zauważalne szczególnie od 1992 r., po kilku latach zaczęło nadzwyczajnie owocować. Przykładem dwie ważne publikacje dotyczące tzw. procesu szesnastu, czyli sowieckiej rozprawy z kierownictwem Polskiego Państwa Podziemnego. W 1995 r. ukazała się publikacja, która do dziś zachowała walory fundamentalnie ważnego zbioru materiałów źródłowych do tytułowej problematyki: *Proces 16-tu. Dokumenty NKWD* (przedmowa i wybór dokumentów i ilustracji, indeks nazwisk Waldemar Strzałkowski, oprac. Andrzej Chmielarz i Andrzej Krzysztof Kunert, Warszawa 1995, ss. 540). W publikacji dominują dokumenty z okresu od kwietnia do czerwca 1945 r., czyli czasu śledztwa i samego procesu w Moskwie. Ponadto zamieszczono kilka dodatkowych dokumentów o dalszych losach jednego z głównych oskarżonych – generała Leopolda Okulickiego. Te materiały do dziś stanowią jeden z najcenniejszych materiałów źródłowych o jednej z najważniejszych operacji służb Stalina wymierzonych w Polskie Państwo Podziemne w 1945 r. Mimo typowego dla dokumentów komunistycznej

²³ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993, s. 24–54.

²⁴ W 2007 r. ukazała się zmieniona, przede wszystkim ujęta w szerszych ramach czasowych nowa praca W. Tkaczewa: *Organa informacji Wojska Polskiego 1943–1956: kontrwywiad wojskowy*, Bellona, Warszawa 2007, ss. 456.

policii politycznej manipulacyjnego charakteru części materiałów, głównie protokołów przesłuchań, wartość ich kryje się w generalnie dość rzetelnym przedstawieniu istotnych fragmentów wyczerpującego śledztwa. Celem tej procedury było skompromitowanie polskiego podziemia i usprawiedliwienie sowieckich działań represyjnych. Operacja ta nie powiodła się i współcześnie dokumenty z moskiewskiej centrali NKWD wytworzone w 1945 r. są ważnym świadectwem represji, jakim bezprawną decyzją Moskwy zostali poddani polscy przywódcy polityczni uprowadzeni w marcu 1945 r. spod Warszawy do sowieckiej stolicy. Oczywiście należy od razu podkreślić, że całość problematyki uprowadzenia i moskiewskiego procesu przywódców polski podziemnej w pełni ilustrują nie tylko sowieckie dokumenty, ale także relacje polskich świadków oraz poświęcone im opracowania biograficzne. Wspomnieć tu można m.in. o relacji Kazimierza Pużaka, czy jego biografii, o pracach poświęconych życiorysom, z uwzględnieniem moskiewskiego śledztwa i procesu, innych więzionych w Moskwie, np. Adama Bienia.

Także w 1995 r. ukazał się ważny zbiór źródeł o represjach sowieckich. Były to różnorodne dokumenty, zarówno wytworzone przez podziemie niepodległościowe, relacje mieszkańców, materiały z prasy konspiracyjnej oraz oficjalne dokumenty władz sowieckich oraz komunistycznych władz polskich. Kilka dokumentów zostało wytworzonych przez polskie władze na uchodźstwie. W dwóch tomach wydawnictwa zamieszczono łącznie 615 dokumentów²⁵. W drugim tomie: *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemia Państwa Polskiego w latach 1944–1945*, t. II: *Wybór Źródeł*, wyb. i oprac. Franciszek Gryciuk, Piotr Matusak (WSPR, Siedlce 1995, ss. 233), obejmującym cały 1945 r. zamieszczono ponad 190 dokumentów. Większość z tego roku, a także pięć dokumentów z 1946 r. i jeden z 1947 r. Dokumenty odnosiły się do całej ówczesnej Polski, a znaczna część zawierała informacje z województwa lubelskiego, warszawskiego, kieleckiego i krakowskiego. Tylko kilka odnosiło się do woj. białostockie-

go. Generalnie znaczna część dokumentów tylko w niewielkim stopniu odnosiła się do NKWD czy Armii Czerwonej, a po prostu zawierała różnorodne informacje na temat ówczesnej sytuacji politycznej.

Wspomniany Piotr Matusak rok przed publikacją powyższego zbioru dokumentów opublikował krótki artykuł poświęcony procesowi aresztowanego przez NKWD w Częstochowie wiosną 1945 r. majorowi Michałowi Mandziarze ps. „Siwy”. W 1944 r. był on dowódcą 2. DP AK w Okręgu Radomsko-Kieleckim AK, a od stycznia 1945 r. organizacji „NIE”. NKWD przekazało go do WUBP w Kielcach, gdzie został skazany na karę śmierci, po ułaskawieniu wyrok zamieniono na 10 lat więzienia²⁶.

W 1995 r. ukazało się czasopismo pt. „Na przedpolu Warszawy: Zeszyty historyczne Okręgu Warszawa-Powiat ŚŻŻAK” 1995, z. 5, w którym zamieszczono dwa teksty dotyczące obozu NKWD w Rembertowie oraz działań AK w okolicy Rembertowa (*Obóz NKWD w Rembertowie – szkic*, s. 29–31; Jadwiga Irena Pakoca ps. „Jaskier”, *Obóz NKWD w Rembertowie obserwowany z zewnątrz. Wspomnienia łączniczki sztabu Rejonu III „Dęby” Rembertów*, s. 33–34). W następnym roku również poruszono problematykę aresztowań żołnierzy AK przez Sowietów²⁷.

Wspominając wyżej o publikacjach wydanych w 1995 r. odnotować można publikację, skoncentrowaną na prawobrzeżnej części stolicy Polski: Andrzej Lechowski, *Frontowe dni Pragi. Wrzesień 1944 – styczeń 1945. Relacje Wojsko-Polskie – miasto w okresie jesienno-zimowych działań 1 armii w obszarze Warszawy*, (Wojskowy Instytut Historyczny oraz Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Warszawa 1995, ss. 270). Ta naukowa monografia zawiera już we wstępie wyraźne podkreślenie, że dotychczasowy stan badań zawierał bardzo liczne luki, m.in. marginalizując lub pomijając historię działań środowisk niezwiązanych z obo-

²⁵ Ponad 400 dokumentów w tomie pierwszym obejmującym wyłącznie 1944 r.: *Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–45*, t. I. *Wybór źródeł*, Siedlce 1995.

²⁶ Mjr M. Mandziara odsiadywał wyrok (zmniejszony po amnestii z maja 1945 r. do 3 lat) w więzieniu w Kielcach, skąd został uwolniony przez oddział Antoniego Hedy „Szarego” i emigrował z Polski, Piotr Matusak, *Paragrafy śmierci. Aresztowanie i proces Michała Mandziara „Siwego”, szefa sztabu 2 Kieleckiej DP AK, „Gdański Przekaz” 1994, nr 2, s. 38–42.*

²⁷ A. Paszkowski, *Żołnierze Armii Krajowej I Rejonu [Legionowo], „Obroży” więźniami sowieckich łagrów*, „Na przedpolu Warszawy” 1995, z. 6, s. 68–71.

zem władzy, czyli z PPR na czele. Autor nie ujął jednak zupełnie kwestii działań represyjnych, czy to sowieckich organów, czy już tego formalnie polskiego komunistycznego aparatu. Książka A. Lechowskiego w istocie nie wchodzi w terytorialny zakres mojego artykułu, ale wspomnieć o niej warto ze względu na szerokość ujęcia zagadnień społeczno-politycznych oraz gospodarczych. Także jako przykład publikacji, która mimo powstania w okresie braku ograniczeń politycznych pominęła analizę działań represyjnych wymierzonych w polską konspirację niepodległościową²⁸. Wspominam o tej pracy głównie z jednego powodu, otóż dla całej grupy wielkich czy średnich ośrodków garnizonowych WP (m.in. Bydgoszcz, Toruń, Grudziądz, Poznań, Inowrocław, Częstochowa, Łódź, Kraków, Katowice, Gdynia) nie powstała monografia o podobnie szerokim charakterze, która koncentrowałaby się na pierwszych miesiącach po zajęciu tych miast w 1945 r. A na pewno od strony źródłowej taka możliwość istnieje.

W 1995 r. ukazała się jeszcze jedna ważna publikacja źródłowa, o randze chyba nawet większej niż dokumentacja procesu moskiewskiego z 1945 r. Była to edycja źródeł pochodzących z zasobu archiwalnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), czyli najważniejszej i jedynej legalnej partii politycznej w Związku Sowieckim: *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b). 1944–1949* (oprac. Giennadij Bordiugow, Aleksander Kochański, Adam Koseski, Giennadij Matwiejew, Andrzej Paczkowski, ISP PAN oraz Stowarzyszenie Współpracy Polska – Wschód, Warszawa 1995, ss. 316). Rok wcześniej materiały te wydano w Moskwie. Wprawdzie tylko cztery dokumenty dotyczyły samego 1945 roku²⁹, ale ich ranga, a ponadto wymowa całego tomu, jest bardzo istotna. Potwier-

dzały one podkreśloną w tytule zależność polityczną powojennej Polski, faktyczną podległość jej władz w Moskwie. Wskazywały też na szereg konkretnych działań wykonanych przez władze sowieckie, jak chociażby bardzo duży nacisk, aby w powojennej Polsce stosować politykę masowego bezwzględного terroru wobec społeczeństwa, a szczególnie wszelkich form protestu³⁰. Szereg innych wątków, jak gruntowna inwigilacja Polski na wszystkich polach, czy wyszukiwanie każdej formy niechęci do Związku Sowieckiego, to kolejne walory tej publikacji. Istotne jest to, że aczkolwiek główna perspektywa tych dokumentów to komunistyczne partie w Związku Sowieckim i w Polsce, ale spraw wojskowych czy też związanych z NKWD nie brakuje. Wskazano m.in. jak mocno struktury PGW Armii Czerwonej (AR) z dowództwem w Legnicy i siecią kilkudziesięciu garnizonów w całej Polsce wykorzystano do inwigilowania polskich instytucji, urzędów itp.

Publikacje dotyczące sowieckich represji pojawiały się stale na łamach różnych czasopism. W 1995 r. Ewa Macher opublikowała artykuł o wywózkach żołnierzy AK z powiatu skierniewickiego do obozów NKWD w 1945 r.³¹

W 1996 r. ukazała się bazująca na sowieckich materiałach praca Pawła Aptekara, *Walka Wojsk Wewnętrznych NKWD z polskim podziemiem*, [w:] *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, red. W. Materski i A. Paczkowski, Warszawa 1996³², skoncen-

²⁸ Należy jednak dodać, że A. Lechowski w podrozdziale zatytułowanym: „Rola jednostek garnizonu Warszawa – Praga w życiu gospodarczym miasta” (s. 164–180) poruszyła m.in. zagadnienia udziału WP w zapewnieniu bezpieczeństwa mieszkańcom, w tym także kwestię przestępstw popełnianych przez czerwonoarmistów na warszawskiej Pradze (s. 167–169).

²⁹ *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b). 1944–1949*, oprac. G. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G. Matwiejew, A. Paczkowski, ISP PAN oraz Stowarzyszenie Współpracy Polska – Wschód, Warszawa 1995, s. 109–144.

³⁰ Ten aspekt relacji krajowych komunistów z PPR z Sowietami bardzo dobrze ilustrowała m.in. rozmowa W. Gomułki z G. Dymitrowem w maju 1945 r. w Moskwie, gdzie otwarcie sowiecki dygnitarz domagał się od PPR zastosowania terroru, s. 117.

³¹ E. Macher, *Wywożenie przez NKWD w głąb ZSRR żołnierzy Armii Krajowej ze Skierniewickiego w styczniu 1945 roku (w świetle akt Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi)*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej” 1995, t. 4, s. 137–140.

³² Licząca niewiele ponad 150 stron publikacja zawiera poza tekstem P. Aptekara także kilka innych artykułów, m.in. dotyczących obozów NKWD w 1945 r., pochodzących z polsko-rosyjskiej konferencji naukowej zorganizowanej w 1994 r. w Podkowie Leśnej. Szczególnie cenny był artykuł Olgi Zajcewej, *Przegląd dokumentów dotyczących Polaków internowanych w ZSRR w l. 1944–1949 (z zasobu Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych)*, [w:] *NKWD o Polsce...*, s. 61–75.

trowana przede wszystkim na obszarze wschodniej części Polski. Dla ziem zajętych przez Armię Czerwoną w 1945 r. najważniejsze znaczenie miała jednak wydana w tym roku praca Zygmunta Woźniczki, *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów* („Śląsk”, Katowice 1996, ss. 336). Pierwsze opracowanie poświęcone dramatycznym losom tysięcy górników i pracowników innych branż wywiezionym w 1945 r. do obozów pracy NKWD w ZSRS. Tematyka ta wielkie rozwinięcie będzie miała ćwierć wieku później, o czym w dalszej części opracowania.

Badania nad polską powojenną konspiracją niepodległościową zaowocowały bardzo ważną, wielotomową serią wydawniczą, której pierwszy tom ukazał się w 1997 r.: *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. I: *wrzesień 1945 – czerwiec 1946*, zespół redakcyjny: Józefa Huchlowa, Mieczysław Huchla (przew.), Romuald Lazarowicz, Zdzisław Wierzbicki, Andrzej Zagórski (Zarząd Główny WiN, Wrocław 1997, ss. 642). W tym pierwszym tomie poza dość obszernym wprowadzeniem zawierającym materiały z lat 1939–1944, dotyczące polityki Związku Sowieckiego oraz pozostałych mocarstw wobec Polski, zamieszczono też bardzo obszerny rozdział: *Od rozwiązania Armii Krajowej do utworzenia Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość*³³. Zamieszczono w nim szereg informacji o działaniach represyjnych sowieckich władz w latach 1944–1945, m.in. o procesie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego w Moskwie czy innych akcjach komunistycznych władz wymierzonych w polskie podziemie. Najistotniejsze jednak znaczenie ma pierwsza część następnego rozdziału, obejmująca okres od tworzenia WiN we wrześniu 1945 r. do grudnia. Dobitnie podkreślono w zamieszczonych dokumentach ówczesną ocenę sytuacji politycznej, określanej jako sowiecka okupacja. Bardzo mocno podnoszono też przemożny wpływ NKWD na lokalny komunistyczny aparat bezpieczeństwa³⁴. Generalnie materiały te skoncentrowane są jednak przede wszystkim na aktywności „WiN” na różnych polach oraz na represjach, które

w tym okresie realizowało już wyłącznie Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego.

Proces ujawniania przez rosyjskie archiwa kolejnych dokumentów dotyczących działań władz sowieckich na ziemiach polskich w latach 1944–1945 z pierwszej połowy lat 90. stopniowo owocował także publikacjami w Polsce. W 1998 r. ukazały się dwie, częściowo pokrywające się, edycje źródeł NKWD dotyczących represji sowieckich wobec polskiego podziemia. Chronologicznie szybciej ukazała się edycja „warszawska”: *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, wyb. i oprac. Tatiana Cariewskaja, Andrzej Chmielarz, Andrzej Paczkowski, Ewa Rosowska, Szymona Rudnicki (Warszawa 1998, ss. 638). Praca ta zawierała 156 dokumentów NKWD okresu od 29 marca 1944 r. do 15 grudnia 1946 r.³⁵ Z tych dokumentów tylko kilkadziesiąt dotyczyło 1945 r. i ziem zachodnich II RP. Pierwszy był dokument z 11 stycznia 1945 r. (raport I. Sierowa dla Ł. Berii), w którym przedstawiono krótką informację o działaniach NKWD głównie na terenie Lubelszczyzny, ale wzmiankowano także penetrację przez sowiecki wywiad okolic Krakowa, który dopiero został zajęty tydzień później³⁶. Wśród (32–128) 96 dokumentów z 1945 r. ponad 30 dotyczy ziem zachodniej Polski, zajętych przez Armię Czerwoną w ramach wielkiej ofensywy rozpoczętej w styczniu 1945 r. Zawierały one niezwykle ważne informacje wskazujące na rzeczywistą odpowiedzialność Moskwy za szereg zbrodni na polskich ziemiach popełnionych przez władze sowieckie w tym roku. Przykładowo, w dokumencie z 11 stycznia 1945 r. Beria informował Stalina o powołaniu pełnomocników NKWD ZSRS przy frontach Armii Czerwonej działających na ziemiach polskich³⁷. W kilkunastu następnych dokumentach zamieszczono efekty działań tych pełnomocników, czyli masowe represje wobec polskiej konspiracji niepodległościowej³⁸.

³⁵ Pełny wykaz tych 156 dokumentów zob. *Teczka specjalna...*, s. 623–638.

³⁶ (dokument nr 35), *Teczka specjalna...*, s. 160–164.

³⁷ Dok nr 36, *Teczka specjalna...*, s. 165–167.

³⁸ Przykładowo 27 stycznia 1945 r. Beria raportował Stalinowi (także Mołotowowi i Malenkowowi) o ogromnej skali represji, przede wszystkim aresztowań żołnierzy AK i innych organizacji niepodległościowych, dok. nr 41, *Teczka specjalna...*, s. 181–187.

³³ *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. I: *wrzesień 1945 – czerwiec 1946*, zespół redakcyjny: Józefa Huchlowa, Mieczysław Huchla (przew.), Romuald Lazarowicz, Zdzisław Wierzbicki, Andrzej Zagórski, Zarząd Główny WiN, Wrocław 1997, s. 49–110.

³⁴ *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość”...*, s. 111–249.

Edycja partii dokumentów o podobnym charakterze, ale o kilka miesięcy późniejsza, ukazała się w Krakowie pod nieco innym tytułem: *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina* (red. naukowa polska Alina Fitowa, red. naukowa rosyjska Albina Noskowa, Kraków 1998, ss. 480)³⁹. Została ona wzbogacona o nieco bardziej rozbudowany komentarz oraz cenne, znacznie obszerniejsze przypisy⁴⁰. Co istotne, zamieszczono w niej kilkanaście ważnych dokumentów, których nie było w edycji „warszawskiej”, np. raport Sierowa dla Stalina z 27 marca 1945 r. o zatrzymaniu przywódców Polskiego Państwa Podziemnego⁴¹ oraz dwa dokumenty z 27 i 29 marca o kolejnych represjach⁴².

Niewątpliwie oba wydawnictwa źródłowe miały bardzo istotne znaczenie dla wzbogacenia zakresu wiedzy na temat sowieckich działań represyjnych wobec Armii Krajowej oraz cywilnych struktur polskiego podziemia, a także innych organizacji konspiracyjnych. Bardzo mocno wskazywały one na gigantyczną skalę działań represyjnych Sowietów, a także na bezwzględność w zwalczaniu polskiej konspiracji niepodległościowej. Istotną nowością było wskazanie przynajmniej części funkcjonariuszy odpowiedzialnych za te zbrodnicze działania, a także w sposób pośredni, konkretnego związku poszczególnych frontów Armii Czerwonej z działaniami represyjnymi na ich zapleczu. Dla biografii Rokossowskiego, Żukowa czy Koniewa te wątki z polskiej perspektywy były bardzo istotne, chociażby w kontekście prób utrzymywania kultu tych dowódców⁴³. Można dodać, że druga połowa lat 90.

³⁹ Wydawcą głównym tego ważnego zbioru źródeł było Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.

⁴⁰ Należy m.in. zwrócić uwagę na cenne uwagi w *Posłowie* Aliny Fitowej, *NKWD i polskie podziemie...*, s. 427–444.

⁴¹ Ibidem, s. 113–115.

⁴² Ibidem, s. 113–120.

⁴³ Dotyczyło to szczególnie Rokossowskiego, mocno „zadomowionego” w Polsce, nie tylko przez dowodzenie PGW AC(AR) z dowództwem w Legnicy w latach 1945–1949, ale m.in. także poprzez wysokie funkcje pełnione w stalinowskim aparacie państwowym i partyjnym w latach 1949–1956. Jednak również w wypadku Żukowa czy Koniewa pojawiały się głosy próbujące podkreślać wyłącznie wojskowy, i to tylko w pozytywnym ujęciu, charakter ich biografii. Tymczasem należy na nich

zaczynała owocować także coraz lepszym opisaniem szerszego historycznego tła dla samej problematyki działań Armii Czerwonej i NKWD w 1945 r.⁴⁴

Do wspomnianych wyżej niezwykle ważnych wydawnictw źródłowych pochodzących ze zbiorów udostępnionych przez archiwa Federacji Rosyjskiej doszły w 1998 r. bardzo ważne materiały z polskich archiwów. Do niedawna całkowicie niedostępne. Ukazał się wówczas kolejny tom jednej z najważniejszych serii wydawniczych⁴⁵ lat 90.: *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSRR 1956–1970*, wstęp Andrzeja Paczkowskiego, „Aneks”, Londyn 1998, ss. 670. Pomimo tytułu, w którym początkowa cezura to 1956 r., w istocie ponad sto stron informacji zawartych w dokumentach odnosi się do 1945 r., szczególnie do spraw eksploatacji przez władze sowieckie zasobów ekonomicznych ziem polskich, nie tylko ziem poniemieckich, ale także obszarów w granicach II RP, np. zakładów przemysłowych w Toruniu, Bydgoszczy, czy Grudziądzu. Także działań wymierzonych w potencjał kolejowy powojennej Polski, od taboru po same torowiska i szyny, które demonstrowali Sowietom⁴⁶.

spojrzeć także jak na zbrodniarzy, odpowiedzialnych za ogromne rzesze ofiar, tak wśród żołnierzy, jak i niewinnej ludności cywilnej.

⁴⁴ W 1997 r. ukazała się książka o ogromnym znaczeniu dla krytycznego spojrzenia na najbardziej dramatyczne konsekwencje systemu komunistycznego w bardzo szerokiej, światowej perspektywie. Autorem jednego z rozdziałów był Andrzej Paczkowski, *Polacy pod obcą i własną przemocą*, [w:] S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1997, s. 341–366. W pracy tej nie było miejsca na szerszą uwagę tylko nad 1945 r., ale niewątpliwie dobrze oddawała ona negatywne uzyskanej przez Związek Sowiecki hegemonistycznej pozycji, co dotknęło także Polskę.

⁴⁵ Oczywiście znaczenie tej serii dotyczy przede wszystkim historii politycznej powojennej Polski.

⁴⁶ Wątek strat gospodarczych w całej Polsce, w tym bardzo szczegółowo także na terenie ówczesnego województwa pomorskiego (od 1950 r. pod nazwą: bydgoskiego) pojawił się w protokołach z polsko-sowieckich rozmów „rozliczeniowych” z listopada 1956 r. oraz z maja 1957 r. Zob. m.in. *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSRR 1956–1970*, wstęp A. Paczkowskiego, „Aneks”, Londyn 1998, s. 47–83.

Represje NKWD wobec żołnierzy AK w Okręgu Krakowskim znalazły się na kartach wydanej w 1998 r. pracy na temat funkcjonowania łączności w Okręgu. Wzmiankowano m.in. ppłk. Antoniego Dębskiego, aresztowanego przez NKWD, a następnie przekazanego UB, czy majora Antoniego Hniłko, wywieziono do łagru w ZSRS, gdzie poniósł śmierć⁴⁷. Podobnie tragiczny był los członka komendy Okręgu AK w Krakowie ppłk. Jana Lasoty, który poniósł śmierć w łagrze w Karagandzie (Kazachstan) w 1950 r. Sam komendant Okręgu płk Przemysław Nakoniecznikoff aż do 1955 r. był więziony w sowieckich łagrach⁴⁸.

W 1999 r. ukazał się artykuł mojego autorstwa: *Północna Grupa Wojsk Armii Radzieckiej w Polsce w latach 1945–1956. Okupant w roli sojusznika*, („Czasy Nowożytne” 1999, t. VI, s. 37–115). Była to jedna z pierwszych prób pełniejszego spojrzenia na historię tworzonej od połowy 1945 r. sowieckiej struktury militarnej na ziemiach polskich. Już rok później znacznie rozwinęli to zagadnienie inni historycy. Spośród publikacji wydanych w 1999 r. warto wspomnieć też o wznowionej dziesięć lat później pracy Richarda Overy, *Krew na śniegu. Rosja w II wojnie światowej* (Gdańsk 1999, ss. 468). Autor zwrócił uwagę m.in. na brutalne traktowanie ludności cywilnej przez Armię Czerwoną, ale generalnie dominowały aspekty wojskowe⁴⁹:

W 1999 r. ukazała się praca Henryka Bartoszewicza, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948* (wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1999, ss. 408). To ważne opracowanie bazowało głównie na udostępnionych w ostatniej dekadzie poszerzającej się wolności słowa w całym regionie nowych publikacjach, tak w opracowaniach, jak i wydawnictwach źródłowych, szczególnie tych wydawanych w Federacji Rosyjskiej. Autor koncentrował się na kwestiach politycznych, a także na gospodarczych. Należy jednak

zauważyć, że w wypadku Polski mocno pokreślił kwestię represji realizowanych przez Armię Czerwoną i NKWD. Także w wypadku charakterystyki sytuacji gospodarczej zwrócił uwagę na ogromną skalę eksploatacji zasobów Polski w nowych granicach przez ZSRS⁵⁰.

W 2000 r. ukazała się pierwsza pełniejsza próba zarysowania historii Północnej Grupy Wojsk Armii Czerwonej utworzonej w czerwcu 1945 r., a rok później przemianowanej na Północną Grupę Wojsk Armii Sowieckiej: Mariusz Lesław Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956* (wyd. von borowiecky, Warszawa 2000, ss. 267). Praca w niewielkim tylko zakresie poświęciła uwagę działaniom wojsk sowieckich i NKWD w 1945 r., ale na pewno była ważnym wzbogaceniem stanu badań. W tej dość obszernej publikacji autor wyraźnie wskazał, jak wiele materiałów można było odnaleźć zarówno w centralnych archiwach państwowych (m.in. Archiwum Akt Nowych, Archiwum MSZ czy Archiwum URM w Warszawie), a także w jednostkach terenowych, od Olsztyna po Wrocław. Najistotniejsze znaczenie pracy Krogulskiego, oczywiście poza wprowadzeniem do szerokiego obiegu podstawowej wiedzy o stacjonowaniu sowieckich wojsk w Polsce, zawierało się w rzetelnym wskazaniu szeregu negatywnych konsekwencji, politycznych, gospodarczych i społecznych. Autor trzy lata później wydał także tom źródeł dla tego samego okresu⁵¹, a w późniejszym okresie kontynuował prace nad późniejszymi dziejami PGW AS w Polsce, aż po 1993 r., czyli okres ostatecznego wycofania wojsk Federacji Rosyjskiej z terenu RP. Niewątpliwie w tym okresie stan wiedzy na temat sowieckich garnizonów, tworzonych w Polsce od maja–czerwca 1945 r. i pozostających w niej aż do początku lat 90. był już rzeczywiście dość znaczący. Co istotne, trwały dalsze prace, w coraz większym

⁴⁷ *Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach*, t. I: *Dział łączności konspiracyjnej zewnętrznej (1943–1945)*, zbiory Adama Potyry, oprac. A. Zagórski, Kraków 1998, s. 238–239, 247–248.

⁴⁸ *Krakowski Okręg Armii...*, s. 266–267.

⁴⁹ R. Overy, *Krew na śniegu. Rosja w II wojnie światowej*, wyd. L&L, Gdańsk 1999 (II wyd. Wrocław 2009), s. 33–43.

⁵⁰ H. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999, s. 144–161, 181–200.

⁵¹ *Armia Radziecka w Polsce 1944–1956. Dokumenty i materiały*, oprac. M.L. Krogulski, Warszawa 2003, wyd. von borowiecky, ss. 244.

stopniu koncentrowane na późniejszym okresie pobytu sowieckiej armii⁵².

Niewątpliwie wśród najważniejszych osiągnięć całej dekady lat 90. należało dość wyraziste wskazanie głównych kwestii charakteryzujących sowiecką politykę wobec Polski w okresie 1939–1945. Bez względu na region czy ziemie zagarnięte ponownie, czy też regiony, na których utworzono Polskę „ludową”. Działania represyjne sowieckich władz wobec polskiego podziemia niepodległościowego były już bardzo szeroko rozpropagowane i coraz rzadziej kwestionowane. Trwało wręcz szczegółowanie opisu. Co istotne, stopniowo zaczynała przebijać się, chociaż prawdziwy postęp będzie dopiero w XXI w., szersza grupa publikacji podejmujących w mniejszym lub większym zakresie problematykę sowieckiego bandytyzmu, „zwykłej” przestępczości kryminalnej czerwonoarmistów. Kwestia ta była chyba trudniejsza do popularyzacji, gdyż z natury rzeczy była bardziej drażliwa, przykra, wstydliva. Chociażby w związku z masowymi gwałtami na kobietach, ale też barbarzyńskim masowym rabowaniem cywilnej ludności, zmuszaniem jej do niewolniczej pracy, czasem do współudziału w pijaństwach itp. Strona rosyjska stopniowo też zaczęła przeciwdziałanie, chociaż bardziej interesował ich większy rynek niemiecki. W 2005 r., czyli w okresie rozwijania przez Putina, trwającej do dziś kampanii fałszowania historii Związku Radzieckiego w okresie wojny (i nie tylko), przykładem takiej akcji były m.in. rosyjskie protesty przeciwko pracy wybitnego brytyjskiego historyka Anthony’ego Beevora, *Berlin: upadek 1945* (Magnum, Warszawa 2005, ss. 423). W opracowaniu skoncentrowanym na kwestiach militarnych, autor zgodnie z prawdą opisał także masowe gwałty na kobietach i inne kryminalne czyny czerwonoarmistów. Atak rosyjskich propagandystów, często z profesorskimi tytułami, na wybitnego brytyjskiego historyka

był niezwykle brutalny, z porównywaniem go do J. Goebbelsa włącznie⁵³.

Wśród prac opublikowanych w 2001 r. wymienić należy opracowanie mojego autorstwa: Mirosław Golon, *Polityka radzieckich władz wojskowych i politycznych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947* (UMK, Toruń 2001, ss. 377). Bazując przede wszystkim na polskich i rosyjskich⁵⁴ materiałach archiwalnych, w tym pozyskanych od Centralnego Archiwum Wojskowego bardzo ważnych dokumentach z archiwów rosyjskich, przedstawiono szeroką panoramę sowieckich działań w regionie. Uwzględniono masową akcję deportacji kilkunastu tysięcy mieszkańców do obozów pracy NKWD w ZSRS oraz represje NKWD wobec niepodległościowej konspiracji. Bardzo szeroko zarysowano zagadnienia gospodarcze, związane z demontażami mienia przemysłowego oraz zasobów terenów wiejskich, w tym inwentarz żywy i martwy. Zwrócono także uwagę na ogromne koszty samego stacjonowania sowieckich jednostek, co było połączone z generowaniem kosztów za różnorodne media (woda, energia elektryczna, sprzątanie itd.) oraz wielkimi stratami w wyposażeniu, wynikającymi z wandalizmu użytkowników oraz zwykłych rabunków różnych sprzętów. Na przykładzie województwa pomorskiego (późniejszego bydgoskiego) oraz województwa gdańskiego przedstawiono jak poważne były niezwiązane bezpośrednio z działaniami wojennymi koszty stacjonowania wojsk sowieckich i ich działalności. To nie tylko nowe ziemie, które *notabene* stanowiły jedną trzecią terytorium powojennej Polski, zostały w znacznej mierze potraktowane jak łup wojenny na Niemcach. Także większość ośrodków przemysłowych zachodniej części II RP, potraktowano w 1945 r. podobnie, od Gdyni, przez Bydgoszcz, Poznań, Łódź, Kielce, Częstochowę,

⁵² Przykładem takich prac były np. kolejne opracowania i wydawnictwa źródłowe Mariusza Krogulskiego (w tym najważniejsze: *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*, wyd. von borowiecky, Warszawa 2001, ss. 274) czy wydana w 2007 r. publikacja autorstwa J. Zygmunta, *Niechciani goście... Stosunki polsko-rosyjskie podczas wycofywania Północnej Grupy Wojsk*, Toruń 2007, ss. 170.

⁵³ Powyższa kwestia i szerzej inne sowieckie zbrodnie na cywilach szeroko przedstawiono m.in. w rozdziale „Wiosna zwycięstwa. Zapomniana zbrodnia Stalina” w pracy: M. Sołomin, *Nic dobrego na wojnie*, Rebis, Poznań 2011, s. 231–310.

⁵⁴ Ale bez przeprowadzenia własnej kwerendy w Moskwie, tylko dzięki możliwościom jakie stworzyło Centralne Archiwum Wojskowe. Niestety autor niniejszej pracy przez kilka lat nie miał możliwości finansowych („niepowodzenia” grantowe) przeprowadzenia kwerendy w archiwach moskiewskich (w RGVA i w GARF) czy w Podolsku.

po Katowice i Kraków. Gigantyczne demontaże i wywóz mienia rozpoczęto jeszcze w pierwszych miesiącach po przejściu frontu, a organizację akcji zaczęto już pod koniec lutego 1945 r. Od razu należy dodać, że największy zakres ta rabunkowa polityka miała w najbogatszym regionie, czyli w polskim województwie śląskim, o czym jeszcze wspomnę. Wspominając o własnej pracy wypada od razu nawiązać do wydanej rok później publikacji autorstwa Grzegorza Baziura, *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim 1945–1947* (IPN, Gdańsk 2003, ss. 322). Autor ten przedstawił własne, autorskie spojrzenie na tytułową problematykę. Ujął wszystkie główne aspekty aktywności władz sowieckich, z deportacjami ludności, zwalczaniem polskiej konspiracji oraz eksploatacją zasobów gospodarczych regionu. W stosunku do mojego opracowania wyrażną różnicą była dużo większa, w zasadzie dominująca koncentracja analizy, na terenie województwa gdańskiego.

Od początku lat 90. przybywało wśród publikacji dotyczących najnowszej historii sporo cennych wydawnictw źródłowych. Wiele z nich miało bardzo specjalistyczny charakter, np. wydane w 2001 r. w cennej serii: „Dokumenty do dziejów PRL”: *Protokoły posiedzeń sekretariatu KC PPR 1945–1946*, oprac. Aleksander Kochański (ISP PAN, Warszawa 2001, ss. 498). Generalnie materiał ten dotyczył głównie dziejów PPR, rozwoju partii w pierwszych latach po wojnie. Jednak chcąc nie chcąc w partyjnych posiedzeniach pojawiały się także zagadnienia związane z Armią Czerwoną czy NKWD. Przykładowo, w posiedzeniu z końca czerwca 1945 r. znalazło odzwierciedlenie propagandowe ujęcie kwestii procesu moskiewskiego, wytoczonego przywódcom Polskiego Państwa Podziemnego, które połączono z ramach „potrzeby chwili” z potępianiem Stanisława Mikołajczyka⁵⁵.

⁵⁵ Bardzo zakłamanie wystąpienie R. Zambrowskiego zawierało m.in. następujące, w pełni prostalinowskie stwierdzenia: „Duże znaczenie ma fakt, że rozmowy moskiewskie zbiegły się z procesem szesnastki, że na procesie tym przez przyznanie się oskarżonych do winy stwierdzona została błędność polityki antyradzieckiej, że przez stwierdzenie to z kolei została odcięta, a w każdym razie utrudniona Mikołajczykowi i Stańczykowi droga odwrotu do reakcji londyńskiej, gdyż nie trudno ustalić odpowiedzialność Mikołajczyka i Stańczyka poczynania Okulickiego”, *Protokoły posiedzeń sekretariatu KC PPR*

W 2001 r. ukazał się ciekawy zbiór studiów (w dwóch wersjach językowych, polskiej i angielskiej) pod znaczącym tytułem: *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. Andrzej Ajnenkiel (RYTM, Warszawa 2001, ss. 440). Spośród kilkunastu tekstów zamieszczonych w tej publikacji odnotować wypada bazujący na dokumentach z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF) oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego (RGVA), krótki artykuł Henryka Piskunowicza o funkcjonowaniu 64. Dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD, czołowej siły sowieckiej – po zakończeniu działań wojennych – prowadzącej operację przeciwko polskiemu podziemiu⁵⁶.

Przykładem opracowania, które sygnalnie poruszyło wątek działań Armii Czerwonej i NKWD jest praca: Mirosław Kopa, Aleksander Arkuszyński, Halina Kępińska-Bazylewicz, *Dzieje 25 pp Armii Krajowej. Geneza, struktura, działalność zbrojna, zaplecze, dramaty powojenne*, ŚŻŻAK, Łódź 2021, ss. 716. W tej bardzo obszernej publikacji na kilkunastu łącznie stronach odnotowano także sowieckie represje wobec AK w Okręgu Łódzkim w 1945 r. Wśród zatrzymanych przez sowietów był m.in. komendant Okręgu płk Michał Stempkowski „Grzegorz”, szef sztabu mjr Jerzy Emir Hassan „Turek II”, kwatermistrz mjr Bronisław Szczechura „Zimny” oraz szef wywiadu mjr Bolesław Jabłoński „Bill”⁵⁷. W pracy tej odnotowano także starcia zbrojne żołnierzy konspiracji niepodległościowej z NKWD⁵⁸.

W 2002 r. ukazała się pierwsza część bardzo dobrego, trzytomowego cyklu opracowań An-

1945–1946..., s. 60. Oczywiście istotniejsze było wystąpienie samego Gomułki na wcześniejszym posiedzeniu KC, odbytym 21 maja 1945 r., o czym wspomniano wcześniej.

⁵⁶ H. Piskunowicz, *Działania 64 dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu podziemiu*, [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001, s. 85–95.

⁵⁷ M. Kopa, A. Arkuszewski, H. Kępińska-Bazylewicz, *Dzieje 25 pp Armii Krajowej. Geneza, struktura, działalność zbrojna, zaplecze, dramaty powojenne*, ŚŻŻAK, Łódź 2021, s. 611–612. Stempkowski, Hasan zostali przekazani przez NKWD do WUBP w Łodzi. Zostali osądzeni, ale dzięki amnestii zwolnieni jeszcze w 1945 r.

⁵⁸ M.in. epopeję Stanisława Karlińskiego, w tym starcie z NKWD i UB z lipca 1945 r., *Dzieje 25 pp Armii Krajowej...*, s. 614–617.

drzeja Skrzypka o relacjach polsko-sowieckich od 1944 po 1989 r.: *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957* (Pułtusk 2002, ss. 492). W pierwszej części problematyce 1945 r. autor ten poświęcił bardzo wiele uwagi, przede wszystkim w pierwszym oraz w drugim rozdziale. Uwzględnił wszystkie aspekty polityki sowieckiej wobec Polski, m.in. działania NKWD oraz kwestię organizacji przez Armię Czerwoną administracji (przede wszystkim komendantur wojennych) na zapleczach frontów oraz ich rolę w eksploatacji zasobów ekonomicznych zajętych ziem⁵⁹.

Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki w pracy: *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948* (IPN, Kraków 2002, ss. 404) poruszył kwestię działań Armii Czerwonej i NKWD. Region w przytłaczającej większości został zajęty w połowie stycznia 1945 r., w tym jego największe ośrodki: Kielce, Radom i Sandomierz. Na żołnierzy AK bardzo szybko spadły sowieckie represje, m.in. 18 stycznia 1945 r. pod Jędrzejowem jednostki Armii Czerwonej rozbroiły kilkudziesięciosobowy oddział AK sierż. Aleksandra Turskiego „Mohorta”. NKWD zaczęło też organizować swoje więzienia, gdzie prześladowano żołnierzy polskiej konspiracji niepodległościowej, m.in. w Byszówce koło Klimontowa w powiecie sandomierskim⁶⁰. Ostatni komendant Okręgu Radomsko-Kieleckiego AK w swojej depeszy z 11 lutego 1945 r. skalę represji sowieckich oceniał jako bardzo dużą⁶¹. Wśród represyjnych działań władz sowieckich w woj. kieleckim była też akcja z lutego 1945 r. deportacji kilkudziesięciu (minimum 44

osoby) polskich pracowników sądownictwa z Kielc, Radomia, Jędrzejowa i Ostrowca Świętokrzyskiego⁶². W tej samej publikacji odnotowano też aktywność sowieckich doradców w organach bezpieczeństwa, m.in. płk. W. Szpilewoja w WUBP w Kielcach, a także transport około stu żołnierzy AK z aresztu NKWD w Radomiu do obozu NKWD w Rembertowie w kwietniu 1945 r.⁶³ Autor odnotował też (s. 142) grupę oficerów NKWD oddelegowanych do służby w KBW (ppłk Wasilij Jelecki, mjr Mikołaj Czepiga, kpt Orłow, ppor. Edmun Kuźmiński, mjr Mschibadze).

Wykraczając poza granice terytorialne artykułu odnotować należy wydaną w 2003 r. cenną pracę Ryszarda Techmana, *Armia radziecka w gospodarce morskiej Pomorza Zachodniego w latach 1945–1956* (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2003, ss. 356). Praca ta jest wzorcowym opracowaniem, szczególnie w tytułowej kwestii omówienia zagadnień gospodarczych. Można w pełni wskazać ją jako przykład bardzo podobnych działań w sektorze morskim także na wschodniej części Pomorza, dla której zresztą podobnie dogłębnie analityczne opracowanie nie powstało, chociaż kilku historyków, w tym wzmiankowani Golon i Baziur, poruszali te zagadnienia. Podkreślić jednak należy, że tak jak w opracowaniu Techmana wskazano na ogromną eksploatację potencjału gospodarki morskiej Szczecina, Świnoujścia czy Kołobrzegu, tak samo sowieckie wojska postąpiły z zasobami morskiego sektora w Elblągu, Gdańsku czy Gdyni.

Wspomniany już M.L. Krogulski w 2003 r. opublikował ważne wydawnictwo źródłowe: *Armia Radziecka w Polsce 1944–1956: dokumenty i materiały* (wyd. von borowiecky, Warszawa 2003, ss. 244). Zamieścił w nim szereg materiałów archiwalnych, m.in. poruszył problem rabunków zakładów przemysłowych⁶⁴.

⁵⁹ A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia, stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002, s. 42–82, 83–121.

⁶⁰ Był to obszar tzw. przyczółku sandomierskiego, gdzie NKWD rozpoczęło represje jeszcze w ostatnich miesiącach 1944 r. i kontynuowali je w styczniu i lutym 1945 r., R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948*, IPN, Kraków 2002, s. 44–142. To w tej części pracy mocno podkreślono terror Armii Czerwonej, NKWD, a także stopniowo coraz szerszy UB.

⁶¹ W depeszy płk. J. Zientarskiego zapisano 13 lutego 1945 r.: „W Sandomierskim w ciągu zaledwie kilkumiesięcznej okupacji sowieckiej aresztowano więcej Polaków niż przez pięć lat okupacji niemieckiej”. Zob. R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie...*, s. 46–47.

⁶² Ibidem, s. 48–49. Na s. 56–57 opisano dramatyczne losy żołnierza AK Ryszarda Nowackiego z powiatu opatowskiego, który od stycznia do marca 1945 r. był kilkakrotnie aresztowany przez NKWD, MO, UB. Gdy opuścił rodzinne strony represje, teraz już wyłącznie UB, spadły na jego najbliższych, w tym brata aresztowanego w grudniu 1945 r. Sam Nowacki zdecydował się wtedy na powrót do konspiracji.

⁶³ Wśród wywiezionych przez Rembertów do obozów NKWD w głębi ZSRS był zastępca Delegata Rządu na woj. kieleckie z ramienia SN Konstanty Skrzyński, s. 80–81.

⁶⁴ Przykładowo jeden z dokumentów charaktery-

W 2005 r. ukazała się praca zbiorowa zawierająca materiały w międzynarodowej konferencji: *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. Dariusz Rogut i Arkadiusz Adamczyk (Atena, Żelów 2005, ss. 452). Wśród 25 tekstów większość dotyczyła innych niż Polska państw. Kilka artykułów zasługuje na uwagę, np. tekst Albiny Noskovej: *Stalin i Armia Krajowa. Droga do wypracowania stanowiska sowieckiego kierownictwa*, s. 29–47. Autorka w oparciu o moskiewskie archiwa wyraźnie potwierdziła konsekwentnie wrogi polskim ośrodkom niepodległościowym stosunek Kremla, zadekretowany jeszcze przed pierwszymi większymi starciami, jakie nastąpiły na Wileńszczyźnie i w województwie lwowskim. Szczególnie interesujące z perspektywy zakresu niniejszego omówienia jest artykuł Janusza Wróbla: *Represje sowieckie wobec mieszkańców Polski centralnej w latach 1945–1947* (s. 99–123). Autor, koncentrując się głównie na obszarach województw kieleckiego i łódzkiego, wskazał na szereg konfliktów zawinionych przez stronę sowiecką. Mocno podkreślił akcje podziemia niepodległościowego wymierzone w krzywdzicieli, głównie w NKWD, skutkujące także wykonywaniem na funkcjonariuszach wyroków śmierci, jak np. zastrzelenie 22 maja 1945 r. w Łodzi przez żołnierzy WiN majora AC czy w listopadzie 1945 r. w Kępnie jednego z żołnierzy miejscowej komendantury⁶⁵. Wspomnieć też można artykuł Tadeusza Wolszy, *Obozy i miejsca odosobnienia w systemie więziennictwa polskiego w latach 1944–1958*, [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Żelów 2005, s. 125–146. Współredaktor tomu, D. Rogut jako znawca tematyki łagrowej zamieścił bardzo obszerny i ciekawy tekst: *Polacy i obywatele polscy w obozach NKWD-MWD ZSRR 1944–1956* (s. 69–98).

W opublikowanej w 2005 r. pracy Adama Dziuby, *Podziemie poakowskie w województwie śląsko-dąbrow-*

skim w latach 1945–1947 (IPN, Kraków 2005, ss. 560). Tematyka działań Armii Czerwonej i NKWD została wzmiankowana na kilku stronach, z uwzględnieniem zarówno represji wobec części podziemia, jak i rabunku zasobów ekonomicznych regionu⁶⁶. W 2005 r. opublikowane zostało bardzo cenne źródło, o niezwykle długim tytule: *Internowani na Uralu. Alfabetyczny wykaz 3940 internowanych Polaków i obywateli polskich, którzy w latach 1945–1948 przeszli przez obóz kontrolno-filtracyjny nr 0302 i obozy jeńnicze nr 231 i nr 523 NKWD – MWD ZSRR* red. Anna Dziańkiewicz, Aleksandr Gurjanow, Olga Zajcewa, wydawcy: RGWA (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe) w Moskwie, Ośrodek Badań, Informacji i Upowszechniania (NIPC) „Memoriał” w Moskwie, Ośrodek „Karta” w Warszawie, Warszawa 2005, ss. 447. To w tym zestawieniu są m.in. aresztowani w pierwszej połowie 1945 r. przez grupy operacyjne NKWD i kontrwywiad Armii Czerwonej „Smiersz” na ziemiach centralnej Polski, m.in. na s. 143 odnotowany jest „Gdanicki Walenty”, czyli generał August Emil Fieldorf „Nil”, jeden z największych bohaterów Armii Krajowej. Przypadkowo, aresztowany 7 marca 1945 r. został jeszcze w marcu wywieziony z obozu NKWD w Rembertowie na Ural. W wydawnictwie odnotowano także transport grupy wywiezionych 16 lutego 1945 r. z obozu NKWD w Dęblinie. Należy podkreślić, że powyższe zestawienie, wzbogacone o cenne i obszerne wprowadzenie naukowe, ukazało się jako XVI tom „Indeksu Represjonowanych”. Ta wydawana przez kilkanaście lat seria zaowocowała powstaniem niezwykle cennego zbioru materiałów źródłowych, wzbogaconych o wartościowe opracowania na temat sowieckich represji wobec Polaków w latach 1939–1956. Większość tomów obejmuje represjonowanych we wschodniej i centralnej części ziem polskich w latach 1939–1944⁶⁷.

W tym samym roku ukazała się monografia Inspektoratu ZWZ-AK Puławy, w której poruszono także kwestię represji, jakie jeszcze przed działaniami UB na terenie Inspektoratu przeprowadziły władze sowieckie⁶⁸.

zował rabunek tartaków przez Armię Czerwoną, który objął polskie zakłady w Kartuzach, Tucholi i Ujściu. Zob. M. J. Krogulski *Armia Radziecka w Polsce 1944–1956: dokumenty i materiały*, wyd. von borowiecky, Warszawa 2003, s. 36–37.

⁶⁵ J. Wróbel, *Represje sowieckie wobec mieszkańców Polski centralnej w latach 1945–1947*, [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk (Atena, Żelów 2005, s. 119–120).

⁶⁶ A. Dziuba, *Podziemie poakowskie...*, s. 46–54.

⁶⁷ W latach 1995–2010 ukazało się łącznie dwadzieścia tomów „Indeksów Represjonowanych”. Pierwsze trzy poświęcono ofiarom zbrodni katyńskiej.

⁶⁸ Z. Gnat-Wieteska, *Inspektorat Puławski ZWZ/AK –*

Istotna dla problematyki „sowieckiej” publikacja z 2006 r. to praca autorstwa Wojciecha Konduszy: *Mała Moskwa. Rzecz o radzieckiej dzielnicy* (Edytow, Legnica 2006, ss. 305; kolejne wydania, zmieniające i poszerzane ukazywały się m.in. w 2011 oraz 2015 r.). Wprawdzie terytorialnie koncentruje się ona głównie na obszarze nowych ziem powojennej Polski, w tym szczególnie samej Legnicy, ale ma też silny związek z garnizonami i innymi jednostkami sowieckimi stacjonującymi w całej Polsce. Legnica była bowiem centrum dowodzenia dla całej Północnej Grupy Wojsk AC(AR), a także jao miejsce lokalizacji polskiego Pełnomocnika Rządu przy PGW. Różnorodne sporne kwestie, czy z województwa szczecińskiego, czy wrocławskiego, czy pomorskiego (bydgoskiego), z gdańskiego lub poznańskiego, trafiały do rozstrzygnięć właśnie do Legnicy. W 2018 r. ten sam autor opublikował duże opracowanie: *Tajemnice garnizonów radzieckich w Polsce* (Edytor, Legnica 2018, ss. 448), poświęcone charakterystyce kilkudziesięciu garnizonów PGW AC(AR) w całej Polsce.

W opublikowanej przeze mnie monografii miasta Elbląga, M. Golon, *Historia Elbląga*, t. 5: (1945–1975), (Marpress, Gdańsk 2006, ss. 337), uwzględniającej powojenne 30-lecie, 1945 r. został bardzo znacząco uwzględniony. W pierwszym rozdziale tej pracy uwzględniono wszystkie działania Armii Czerwonej, od represji wobec miejscowej ludności rodzimej oraz napływającej, po bardzo rozbudowany katalog działań sowieckich wobec gospodarki miasta⁶⁹. Generalnie im więcej lat minęło od 1989 r., tym bardziej w pracach poświęconych historii regionalnej, także w monografiach miast, pojawiały się kwestie związane z Armią Czerwoną. Z reguły niezbyt rozbudowane, ale ważne, że w ogóle zauważone⁷⁰.

W 2007 r. ukazało się polskie wydanie pracy C. Merridale, *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945*, (Rebius, Poznań 2007, ss. 470), która zawierała bar-

dzo krytyczną ocenę represyjnych i rabunkowych działań Armii Czerwonej na terenach zajmowanych w latach 1944–1945. Autorka podkreśliła m.in. kwestię wyrażenia w grudniu 1944 r. zgody przez Ludowy Komisariat Obrony ZSRS na korzystanie przez żołnierzy Armii Czerwonej z prawa do wysyłania paczek rzeczowych do domów w ZSRS o ciężarze od pięciu kilogramów dla szeregowych, po 16 kg dla generałów. Było to w istocie pełne usankcjonowanie rabunku ludności państw zajmowanych⁷¹. Ten aspekt zbrodniczej działalności czerwonoarmistów wywoływał oczywiście szereg protestów czy też innych głosów krytyki, czasem także z kręgów samych żołnierzy Armii Czerwonej. Z reguły o ograniczonej lub żadnej skuteczności, a czasem wręcz groźne dla samych protestujących. Przykładowo, znany sowiecki lekarz-genetyk Władimir Efroimson (1908–1989) w 1941 r. był tuż przed obroną doktoratu, gdy rozpoczęła się wojna z Niemcami, został zmobilizowany do Armii Czerwonej, gdzie powierzano mu funkcje lekarza, tłumacza, a nawet wywiadowcy. Gdy w lutym 1945 r. na terenie Niemiec zaobserwował masowe gwałty na kobietach złożył oficjalne pismo do swojego Dowództwa. Gdy w 1949 r. za krytykę Trofima Łysenki został aresztowany, to wśród zarzutów znalazła się też ta sprawa z lat wojny, czyli krytyka zbrodniczych zachowań czerwonoarmistów w 1945 r., którą ubrano w zarzut rzekomego zniesławienia Armii Czerwonej⁷².

Z 2007 r. można odnotować jeszcze jedną pracę przetłumaczoną z języka angielskiego: D. Stafford, *Ostatni rozdział 1945. Zwycięstwo, odwet, wyzwolenie*, (Warszawa 2007). Należy podkreślić, że jednym z najważniejszych powodów masowych, w skali milionowej, gwałtów czerwonoarmistów na kobietach był bardzo niski poziom moralny i nieprawdopodobna demoralizacja znacznej części kadry oficerskiej Armii Czerwonej. To bowiem oni, mimo dużych uprawnień w stosunku do szeregowych żołnierzy,

WiN 1939–1949, Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Pruszków 2005, s. 98–144.

⁶⁹ M. Golon, *Historia Elbląga*, t. 5: (1945–1975), Marpress, Gdańsk 2006, s. 7–86.

⁷⁰ Przykładowo, kilka stron poświęcono sowieckiej administracji wojskowej w dziejach Krakowa: A. Chwalba, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1945–1989*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 124–128.

⁷¹ C. Merridale, *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945*, Poznań 2007, s. 342–348.

⁷² S. Sznoł, *Herosi, gangsterzy i konformiści*, Bellona, Warszawa 2004, s. 354–355 (warto podkreślić, że w oryginalnym rosyjskim tytule z 2000 r. tej ciekawej pozycji zastosowano ostrzejszą i bardziej precyzyjną redakcję tytułu niż wydawnictwo „Bellona”: „Herosi, złodzieje, konformiści rosyjskiej nauki”).

masowo tolerowali ten okrutny bandytyzm i brali w nim udział, chociaż czasem w mniej brutalnej formie. Zob. np. okrutny opis zbiorowego gwałtu szeregowych czerwonoarmistów na karmiącej matce, w obecności obojętnych na krzywdę i barbarzyństwo kilku oficerów Armii Czerwonej⁷³.

W publikacji autorstwa Wojciecha Materskiego, *Dyplomacja Polski 'lubelskiej'. Lipiec 1944 – marzec 1947*, (ISP PAN oraz RYTM, Warszawa 2007, ss. 427) zamieszczono m.in. oparte o materiały z Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, a także z Archiwum MSZ Federacji Rosyjskiej (AWP RF) analizy dotyczące sytuacji w Polsce w 1945 r. Autor nawiązał do ogromnego wpływu, jaki na sytuację w kraju wywierały władze sowieckie. W tym miejscu warto dodać, że gdy w przyszłości władze rosyjskie szeroko udostępnią materiały z tego archiwum, to zarówno dla 1945 r., jak całego następnego 45-lecia będzie to niezwykle cenny i interesujący zasób⁷⁴.

Opublikowana w 2008 r. praca: *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciw zniewoleniu. Polska – Małopolska – Podhale. 1945–1956*, red. Robert Kowalski, Nowy Targ 2008, zawierała m.in. materiały o działaniach represyjnych sowiektów w 1945 r. Wśród artykułów m.in. tekst P. Kołakowskiego o aktywności NKWD na ziemiach polskich w okresie II wojny światowej. Podkreślił w nim m.in. związek między PPR i innymi organizacjami komunistów a NKWD⁷⁵.

70. rocznica wybuchu II wojny światowej była okazją do wielu cennych inicjatyw wydawniczych związanych z historią tego konfliktu. Jedną z nich była publikacja: *Polska 1939–1945. Straty osobowe*

i ofiary represji pod dwiema okupacjami, red. Wojciech Materski, Tomasz Szarot, (IPN, Warszawa 2009, ss. 352). W części ogólnej pracy warto odnotować tekst Waldemara Grabowskiego z próbami całościowego zbilansowania strat osobowych Polski w okresie II wojny światowej⁷⁶. W części poświęconej okupacji sowieckiej, poza tekstami analizującymi okres 1939–1944, zamieszczone zostały także artykuły obejmujące 1945 r., m.in. autorstwa Andrzeja Paczkowskiego, Grzegorza Hryciuka, Marcina Zwolskiego, Dariusza Węgrzyna oraz piszącego niniejsze opracowanie. Warto w tym miejscu dodać, że w wypadku Polski do dziś, wielomilionowe ofiary niemieckiego okupanta (zarówno śmiertelne, jak i będące efektem innych represji, głównie pozbawienia wolności, tortur, utraty zdrowia, w tym trwałe, czego wyrazem było ponad 800 tys. kalek, a także mienia), jak również mniej liczne, ale na pewno też kilkumilionowe straty osobowe zawinione przez okupanta sowieckiego nie zostały precyzyjnie policzone. Jest to przede wszystkim efektem ponad czterdziestu pięciu lat zaniedbań oraz politycznych uwarunkowań okresu rządów komunistycznych w Polsce, ale także ogromnej, niespotykanej w takim zakresie kiedykolwiek w dziejach skali terroru, zob. W. Grabowski, *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945*, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, (Warszawa 2009, s. 13–38). Ważne są też inne teksty w tej publikacji, w tym wprowadzenia do poszczególnych części autorstwa T. Szaroty (s. 87–90) oraz W. Materskiego (201–205). Na pewno ważną rolę w przyszłości (zapewne za około 3–5 lat) spełni zakończenie głównego etapu prac nad bazą elektroniczną ofiar okupantów w czasie II wojny światowej, czyli program Ministerstw Kultury oraz IPN, zatytułowany *straty.pl*, który wg danych z 29.07.2025 r. zawierał w otwartej i ogólnodostępnej bazie w Internecie: www.straty.pl 5 mln 767 tys. danych osób represjonowanych ogółem (wszystkie kategorie represji), w tym 5 mln 261 tys.

⁷³ D. Stafford, *Ostatni rozdział 1945. Zwycięstwo, odwet, wyzwolenie*, Magnum Warszawa 2007, s. 283–284.

⁷⁴ Sieć konsularna ZSRS w Polsce, z wydziałem w ambasadzie w Warszawie obejmowała Konsulat Generalny w Gdańsku oraz Konsulaty w Krakowie i Szczecinie (później w Poznaniu). Pracownicy ambasady i konsulatów przez cały okres zależności Polski od Moskwy wykazywali niezwykle dużą gorliwość w pozyskiwaniu informacji, M. Golon, *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasy Nowożytne” 2007, vol. 20, s. 165–251.

⁷⁵ P. Kołakowski, *NKWD na ziemiach polskich – mechanizm zbrodni*, [w:] *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciw zniewoleniu. Polska – Małopolska – Podhale. 1945–1956*, red. R. Kowalskiego, Polskie Towarzystwo Historyczne, Nowy Targ 2008, s. 21–40.

⁷⁶ Szczególnie wart uwagi jest tekst Waldemara Grabowskiego, *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w l. 1939–1945*, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota Warszawa 2009, s. 13–38.

danych imiennych oraz 506 tys. danych o ofiarach anonimowych⁷⁷.

W 2009 r. ukazał się też ważny zbiór studiów zatytułowany: *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. Konrad Rokicki, Sławomir Stępień, IPN, Warszawa 2009, ss. 536). Problematyce represyjnych działań Armii Czerwonej i NKWD w 1945 r. poświęconych zostało kilka tekstów, m.in. obszerny tekst źródłowy przygotowany i poprzedzony wstępem przez K. Krajewskiego i T. Łabszewskiego. Na ponad sześćdziesięciu stronach zarysowali różnorodne aspekty sowieckich represji i rabunków na terenie całego kraju, ze szczególnym uwzględnieniem większych ośrodków, od Krakowa, przez Warszawę po Gdynię⁷⁸. Marcin Zaremba poruszył problematykę przestępczości czerwonoarmistów⁷⁹, a Adam Dziurok oraz Bogdan Musiał kwestię eksploatacji ekonomicznej zasobów najbogatszego regionu w „starej” Polsce czy Górnego Śląska⁸⁰.

W 2010 r. ukazała się niezwykle cenna praca autorstwa Aleksandry Arkusz: *Obywatele polscy w Obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178–454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, „Historia Iagiellonica”, Kraków 2010, ss. 484). To w mojej ocenie jedna z najlepszych monografii naukowych poświęconych sowieckim represjom wobec Polaków w latach 40. XX w. W tytule pracy podkreślany jest główny wątek, czyli obóz w Riazaniu, ale faktycznie autorka sporządziła bardzo dobre, szerokie tło represyjnych działań NKWD

wymierzonych w polską konspirację niepodległościową. Autorka na bazie bardzo licznych źródeł archiwalnych, z rosyjskimi włącznie oraz doskonałej znajomości literatury polskiej i obcej, przygotowała bardzo dobrą monografię. Zamieszczona w rozdziale 1. charakterystyka sowieckich represji w Polsce w 1945 r., jak na ówczesny stan badań, może być uznana za wzorową. Z kolei w rozdziale 3. sporządziła doskonałą charakterystykę bilansu wywózek Polaków do obozów NKWD w latach 1944–1947 wg ówczesnego stanu badań⁸¹. Dodajmy, że wspomniana wyżej autorka ma w swoim najnowszym dorobku ciekawe opracowanie o sowieckich działaniach na ziemiach polskich i w innych obszarach regionu wobec obywateli USA⁸².

Znany specjalista od sowieckich służb specjalnych, Piotr Kołakowski, w 2010 r. opublikował obszernie opracowanie: *Pretorianie Stalina. Sowietkie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2010. Autor bazował na swoich kilkunastoletnich badaniach, z których częściowe wyniki publikował wcześniej⁸³. Cała ta obszerna praca (460 stron) poświęcona została wskazaniu ogromnej roli, jaką zarówno struktury Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRS (NKWD), jak i struktury bezpośrednio związane z Armią Czerwoną, jak kontrwywiad „Smiersz” odegrały w zniewoleniu Polski w okresie II wojny światowej. Nie porusza ona jednak w poważniejszej skali zagadnień eksploatacji ekonomicznej.

Wykraczając poza terytorialne ramy artykułu odnotuję, że w 2010 r. ukazało się pierwsze wydanie bardzo ważnej pracy o Armii Czerwonej dla obszaru Dolnego Śląska: Joanna Hytrek-Hryciuk, „Rosjanie nadchodzą!”. *Ludność niemiecka a żołnierze Armii Radzieckiej (Czerwonej) na Dolnym Śląsku w la-*

⁷⁷ Program cały czas jest rozwijany, co widać po powiększeniu bazy o ponad sześćset tysięcy danych w okresie ostatnich lat, pięć lat temu, wg danych z kwietnia 2020 r. – 5 mln 153 tys.; 4 mln 647 tys. Przy okazji można dodać, że problem z policzeniem ofiar II wojny światowej jest już podnoszony od lat. Zob. C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, seria: *Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury*, t. V, red. J. Topolski, Poznań 1993, s. 683–687.

⁷⁸ K. Krajewski, T. Łabszewski, *Wyzwolenie? Terror sowiecki w dokumentach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj*, [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, IPN, Warszawa 2009, s. 401–464.

⁷⁹ M. Zaremba, „Jak nie urok to...” *Strach przed czerwonoarmistami 1944–1947*, [w:] *W objęciach wielkiego...*, s. 235–262.

⁸⁰ A. Dziurok, B. Musiał, „Bratni rabunek”. *O demontażach i wywózkę sprzętu z teren Górnego Śląska w 1945 r.*, [w:] *W objęciach wielkiego...*, s. 321–350.

⁸¹ A. Arkusz, *Obywatele polscy w Obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178–454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, Kraków 2010, s. 33–86 (rozdział 1) oraz s. 139–150 (rozdział 3).

⁸² Idem, *Repatriacja amerykańskich jeńców wojennych i cywilów z radzieckich jednostek repatriacyjnych na terenie Polski w latach 1944–1945*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2023, ss. 287. Skala tej operacji była bardzo znacząca, obejmowała ponad 22 tys. osób.

⁸³ Przede wszystkim należy odnotować osiem lat wcześniejsze opracowanie tej tematyki, które P. Kołakowski zatytułował: *NKWD i GR na ziemiach polskich. 1939–1945*, Bellona, Warszawa 2002, ss. 388.

tach 1945–1948, IPN, Wrocław 2010, ss. 264. Autorka w pełni potwierdziła w niej, że los ludności cywilnej na ziemiach, gdzie mieszkała prawie sama ludność niemiecka (ta część, która się nie ewakuowała przed nadejściem AC), był generalnie jeszcze gorszy niż ludności polskiej. W 2013 r. ukazało się drugie, poprawione wydanie tego opracowania. Istotne było też wyraźne wskazanie, że najtrudniejszy dla mieszkańców był pierwszy rok pobytu czerwonoarmistów, gdy dochodziło do największej liczby zbrodni (w tym zabójstwa i gwałty) oraz innych przestępstw.

Bardzo ważną publikacją z tego okresu była obszerna praca zbiorowa: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach. 1918–2008*, red. Adam Daniel Rotfeld, Anatolij W. Turkunow, Polsko-Rosyjska Grupa do Spraw Trudnych oraz PISM, Warszawa 2010, ss. 907. Problematyka ostatniego roku wojny została częściowo uwzględniona w rozdziale szóstym tego opracowania – „Czas wojny (1941–1945)”, w którym zgodnie z zasadą tego wydawnictwa artykuł ze strony polskiej przygotował Wojciech Materski, a ze strony rosyjskiej Walentina Parsadanowa. W obu tekstach kwestia 1945 r. była tylko zasygnalizowana, gdyż dominowała charakterystyka wcześniejszego okresu wojny⁸⁴. Jednak obszerniejsze uwagi o całym 1945 r. i następnych latach we wzajemnych relacjach zamieszczono w części siódmej: „Dekada powojenna (1945–1955)”, autorstwa Włodzimierza Borodzieja oraz Albiny Noskovej⁸⁵. Tutaj, już bardzo obszernie, Włodzimierz Borodziej zarysował główne kierunki działań sowieckich wobec Polski, tak na forum międzynarodowym, m.in. w Jałcie i Poczdamie, jak i w bezpośrednich działaniach na ziemiach polskich. Poruszył m.in. uprowadzenie przywódców polskiego podziemia, także zaangażowanie bezpośrednio sowieckich jednostek wojskowych i policyjnych w zwalczanie polskiej konspiracji. Ponadto podkreślił rolę doradców. W tekście A. Noskovej charakterystyczne było podtrzymywanie twierdzenia o wyzwolicielskiej roli Armii Czerwonej, w znaczeniu zakończenia niemieckiej okupacji. Z drugiej strony autorka przyznała, że Stalin przeprowadził w Polsce siłowe rozwiązanie,

przekazując pełnię władzy podporządkowanym sobie komunistom. Należy podkreślić, że największym walorem całej aktywności historyków w grupie ds. trudnych było docieranie do rosyjskiego odbiorcy z polskim stanowiskiem, a także pozyskiwanie materiałów z rosyjskich archiwów. Niestety względy polityczne i neostalinowski kurs Putina w polityce historycznej kilka lat później doprowadził do zaniku wzajemnej współpracy.

Działania wojsk sowieckich miały czasem charakter bardziej złożony niż bezpośrednie represje czy eksploatacja polskich zasobów. Taka była np. kwestia przekazania przez Armię Czerwoną kilkunastu tysięcy jeńców niemieckich władzom polskim w sierpniu i wrześniu 1945 r., aby zostali wykorzystani do pracy w przemyśle. Była to sytuacja kuriozalna, gdyż wcześniej sowieci uprowadzili kilkadziesiąt tysięcy Polaków, cywilów. Teraz ich brakowało. Tematyki tej dotyczy m.in. niewielka broszurka Kazimierza Mieroszewskiego: *Niewola i śmierć węglem naznaczona. Obozy pracy przymusowej przy kopalni „Wesoła”*, Hejme, Mysłowice 2011, ss. 104. Wspomnieć warto o pracy Krzysztofa Kacprzaka, *Podziemie zbrojne na Mazowszu Północnym w walce z systemem komunistycznym 1945–1952*, IPN, Warszawa 2011, ss. 388. Autor zamieścił w pracy podrozdział poświęcony represjom wobec podziemia ze strony Armii Czerwonej i NKWD⁸⁶.

Wśród działań Armii Czerwonej przez wiele lat najmocniej podkreślano represje wymierzone w żołnierzy podziemia oraz ludność cywilną. Był jednak także bardzo ważny aspekt ekonomiczny sowieckiej polityki, który w 1945 r. wystąpił już na całości ziem polskich, także na tych nowych, w skali nieprawdopodobnie dużej. O ogromnej skali zagadnień eksploatacji ekonomicznej, która szeroko, praca ma ponad czterysta stron, została opisana m.in. w opracowaniu: B. Musiał, *Wojna Stalina, 1939–1945: grabież, terror, demontaże*, Zysk i Ska, Poznań 2012, ss. 416). Ta obszerna praca w znacznej części skoncentrowana została na analizie okresu 1939–1944. Jednak w rozdziale ostatnim, czwartym, zatytułowanym „Demontaże”, autor bardzo szeroko omówił rabunek dokonany przez władze sowieckie zarówno

⁸⁴ W. Materski, op.cit., s. 363–389; W. Parsadanowa, op.cit., s. 390–420.

⁸⁵ W. Borodziej, op.cit., s. 421–438; A. Noskowa, op.cit., ss. 439–480.

⁸⁶ K. Kacprzak, *Podziemie zbrojne na Mazowszu Północnym w walce z systemem komunistycznym 1945–1952*, IPN, Warszawa 2011, s. 57–67.

na starych ziemiach II RP, jak i na ziemiach nowych. Szczególnie należy podkreślić charakterystykę rabunku na terenie województw zachodnich II RP, od najbogatszego woj. śląskiego, przez łódzkie, Wielkopolskę po Pomorze z Gdynią i Bydgoszczą⁸⁷. W tym miejscu warto wspomnieć – właśnie w kontekście sowieckiej eksploatacji zasobów ekonomicznych, m.in. na bogatym i niezniszczonym Górnym Śląsku – ważną publikację wydaną cztery lata wcześniej, Maciej Szczurowski, *Administracja przemysłu na Górnym Śląsku w 1945 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, ss. 184. Autor uwzględnił w tej pracy ogromną skalę sowieckiej ingerencji.

Także w 2012 r. ukazała się praca przedstawiająca zarówno aktywność polskiej konspiracji, jak i zwalczanie jej przez komunistyczne władze: *Powiat Siedlce w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych*, red. Kazimierz Krajewski (seria: *Mazowsze i Podlasie w ogniu 1944–1956*, t. 4, IPN i RYTM, Warszawa 2012, ss. 784). Wprawdzie tereny opisywane w pracy zajęte zostały już w 1944 r., ale działania bardzo podobne realizowano także w następnym roku, już na całym Mazowszu.

W 2012 r. wybitny znawca stalinowskiej polityki wobec Polski, profesor Nikita Pietrow, opublikował w Warszawie książkę zatytułowaną: *Psy Stalina*, Demart, Warszawa 2012, ss. 320. Pietrow m.in. wyraźnie wskazał, że masowe stosowanie tortur, i wszelkiej przemocy siłowej wobec osób zatrzymanych, które stało się powszechne zarówno w UB, jak i w Informacji Wojskowej, było pełnym skopiowaniem sowieckich rozwiązań.

Prawdopodobnie jedną z najważniejszych publikacji drugiej dekady XXI w. była, nie tylko w odniesieniu do samego 1945 r. i działań sowieckich, ale generalnie do sytuacji społeczno-politycznej Polski w drugiej połowie lat 40. wielka monografia Marcina Zaremby: *Wielka trwoga: Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Społ. Inst., Znak, ISP PAN, Kraków 2012, ss. 694. To opracowanie było pierwszym, i nadal pozostaje, tak szerokim ujęciem przestępczości na ziemiach polskich w ostatnim okresie wojny i po jej zakończeniu. W bardzo szerokim zakresie uwzględniono także czerwonoarmistów. Zaremba dokonał swegoistego podsumowania, po ponad dwu-

dziestu latach od zniesienia cenzury, wątków związanych z przestępczością lat 1944–1947 i kwestiami powiązanymi. To nie były tylko problemy związane z Armią Czerwoną, a także tylko z 1945 r. Był to w istocie okres blisko 3,5 lat ogromnego obniżenia poziomu bezpieczeństwa, wynikającego z wielu przyczyn, chociaż wkład komunistyczny, w tym bezpośrednio sowiecki, był istotny. Zresztą nie tylko w samym 1945 r., co M. Zaremba świetnie wykazał już we wstępnych rozdziałach, w tym w bardzo dobrze zatytułowanym „Bolszewickie piekło”⁸⁸. Najważniejsza część poświęcona Armii Czerwonej to piąty rozdział, zatytułowany: „Jak nie urok to...”. Strach przed czerwonoarmistami⁸⁹.

Postać generała sowieckiej policji politycznej, zbrodniarza Iwana Sierowa, była znana wielu polskim politykom i żołnierzom, którzy padli ofiarami represji sowieckich, chociażby generałowi Okulickiemu czy Kazimierzowi Pużakowi⁹⁰. Jednak w opracowaniach historycznych pojawiał się przez wiele lat niezwykle rzadko, np. w wydanej w 1965 r. syntezie historii Polski autorstwa Władysława Pobóg-Malinowskiego, obejmującej cały okres II wojny światowej, tylko jeden raz⁹¹. W okresie III RP sytuacja znacząco się poprawiła i we wszystkich opracowaniach nazwisko tego zbrodniarza zafunkcjonowało już zgodnie z jego znaczącą aktywnością⁹². W 2013 r. doszło jednak wreszcie do przełomu i opublikowano w polskiej wersji językowej pierwszą pełną biografię Sierowa: Nikita Pietrow, *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, Demart, Warszawa 2013, ss. 416. Pietrow miał w swoim dorobku publikowanym w Federacji Rosyjskiej kilka pozycji na jego temat, publikowanych od 1997 po 2005 r.⁹³ Rosyjski historyk w tej biografii przedstawił cały życiorys Sierowa, więc na „polskie”

⁸⁸ M. Zaremba, *Wielka trwoga...*, s. 53–70.

⁸⁹ Ibidem, s. 149–196.

⁹⁰ M. Panecki, Kazimierz Pużak (1883–1950). *Biografia polityczna*, Neriton, Warszawa 2010, s. 105–111.

⁹¹ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3: okres 1939–1945, wydanie trzecie, Londyn 1983, s. 870.

⁹² Zob. np. A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Iskry, Warszawa 2003, s. 102, 108, 147.

⁹³ Zob. uwagi na temat publikacji dotyczących Sierowa: s. 5–15. Najważniejsza z prac rosyjskich o Sierowie była wydana przez Pietrowa w 2005 r. w Moskwie praca:

⁸⁷ B. Musiał, *Wojna Stalina 1939–1945. Terror, grabież, demontaż*, Zysk i S-ka, Poznań 2012, s. 249–370.

sprawy poświęcił w istocie niewiele ponad 20 stron, uwzględniając cały okres wojny. Niewątpliwie jednak to bardzo ważna praca dla lepszego poznania specyfiki działań sowieckich władz wobec Polski w czasie wojny, w tym szczególnie w jej ostatnich miesiącach. Na zapleczu 1. Frontu Białoruskiego, za które Sierow odpowiadał bezpośrednio, aresztowano ponad 66 tys. osób w okresie od stycznia do kwietnia 1945 r.⁹⁴ To był niewątpliwie najważniejszy „wkład” Sierowa w stalinowską politykę zniewalania Polski. W tym samym roku ukazał się też ważny tekst o innym funkcjonariuszu kierowniczego szczebla w sowieckim aparacie represji – Wiktorze Abakumowie, który również tak jak Sierow odpowiadał za część zbrodni⁹⁵. Szerzej na temat samego Abakumowa, a także działań Smiersz na ziemiach polskich napisał Vadim J. Birstein, *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, Kraków 2013, s. 592. Znana z okrucieństwa wojskowa policja polityczna, formalnie będąca częścią Armii Czerwonej, jako jej kontrwywiad, doczekała się dzięki Birsteinowi dobrego opracowania, a co istotne, mocno podkreślającego zbrodniczą rolę „Smiersz” i jej szefa Wiktora Abakumowa odegraną w sowieckich zbrodniach na ziemiach polskich w latach 1944–1945.

W 2013 r. opublikowano w Legnicy – w mieście, które przez ponad pięćdziesiąt lat było siedzibą dowództwa sowieckich wojsk w Polsce, książkę: *Wojska radzieckie w Polsce. 1939–1993*, red. Stanisław Dąbrowski, Kazimiera Jaworska, Waław Szetelnicki, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Legnica 2013, ss. 504. Zamieszczono w niej ponad 30 artykułów, z tego ponad dwadzieścia poświęcono ziemiom zachodnim i północnym, a kilka zagadnieniom ogólnym, jak np. propagandzie. Część tekstów dotyczy późniejszego okresu stacjonowania sowieckich wojsk. W odniesieniu do 1945 r. odnotować można m.in. tekst Jerzego Kajetanowicza o rozmieszczeniu jednostek sowieckich

w Polsce i ich potencjale⁹⁶. Ks. Józef Marecki poświęcił swój artykuł przestępczości kryminalnej czerwonarmistów na Podhalu w 1945 r.⁹⁷

W 2014 r. ukazało się obszerne, znakomite opracowanie Grzegorza Motyki, G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2014, ss. 516. Autor od wielu lat specjalizował się w historii II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki relacji polsko-ukraińskich, ale także kwestii działań władz sowieckich⁹⁸. W tym obszernym opracowaniu, opartym o solidną znajomość stanu badań, a także o liczne kwerendy archiwalne, także w archiwach rosyjskich, znalazło odzwierciedlenie trwające od prawie ćwierćwiecza otwarcie na dawniej cenzurowane tematy związane z relacjami polsko-sowieckimi. Imponująco szeroko udało się ująć najważniejsze zagadnienia dotyczące nie tylko represji wymierzonych w polską konspirację niepodległościową. Dodajmy – najszerzej ujętych. Znajdziemy w tej pracy m.in. cały obszerny opis działań represyjnych NKWD z 1944 r. i jego kontynuację w 1945 r., wówczas już na terenie całego państwa. Szeroko uwzględniono kwestię działań Iwana Sierowa z marca 1945 r., czyli uprowadzenie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego. Autor uwzględnił także kwestię przestępczości kryminalnej, w tym szeroko poruszył zagadnienie gwałtów. Ramy geograficzne tego opracowania obejmują całe terytorium II RP. Tak wówczas, już ponad dziesięć lat temu, jak i współcześnie uważam, że opracowanie G. Motyki jest najlepszym opracowaniem tytułowego zagadnienia, czyli historii zwalczania przez sowieckie służby polskiej konspiracji niepod-

Piervyj priesiedatiel KGB Ivan Sierov, to na niej oparta została praca wydana w Polsce w 2013 r.

⁹⁴ N. Pietrow, *Stalinowski kat Polski...*, s. 59.

⁹⁵ V.J. Birstein, *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, Arkadiusz Wingert, Kraków 2013, s. 383–463.

⁹⁶ J. Kajetanowicz, *Wojska radzieckie w Polsce w latach 1945–1993. Skład, rozwój organizacyjny, potencjał bojowy*, [w:] *Wojska radzieckie w Polsce. 1939–1993*, red. S. Dąbrowski, K. Jaworski, W. Szetelnicki, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Legnica 2013, s. 61–74.

⁹⁷ J. Marecki, *Położyć kres łajdackiemu zachowaniu się żołnierzy rosyjskich. Armia Radziecka na Podhalu*, [w:] *Wojska radzieckie w Polsce...*, s. 177–194.

⁹⁸ Dwa lata wcześniej ukazała się z jego udziałem ważna dla całego regionu praca zbiorowa: G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, ISP PAN, Muzeum II Wojny Światowej, Scholar, Gdańsk–Warszawa 2012.

ległościowej. Należy też podkreślić, że niezależnie od powyższego w opracowaniu Motyki szeroko ujęto zagadnienia zbrodniczej przestępczości kryminalnej czerwonoarmistów i enkawudystów. Dotyczyło to m.in. analizy zagadnienia masowych gwałtów na kobietach na całym „szlaku bojowym” Armii Czerwonej, zarówno na ziemiach niemieckich, jak i polskich. Autor podał m.in. przerażający przykład z teren, miasta Kielce, zajętego przez Armię Czerwoną w połowie stycznia 1945 r., gdzie prawie pół roku później, w miesiąc, lipcu zarejestrowano 30 gwałtów na kobietach i niepełnoletnich dziewczynach, w tym na dwóch uczennicach czwartej klasy szkoły podstawowej⁹⁹.

W 2014 r. ukazała się także pierwsza w nowej epoce na polskim rynku biografia marszałka K. Rokossowskiego, rosyjskiego historyka, ale dość mocno zdomowionego w Polsce Borisa Sokołowa: *Rokossowski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2014, ss. 512. Mimo że przy analizie życiorysu marszałka problematyce 1945 r. poświęcono tylko kilkadziesiąt stron, warto na nie zwrócić uwagę. Autor z jednej strony w dość klasyczny sposób scharakteryzował czysto militarne aspekty działalności marszałka w ostatnich miesiącach wojny. Jednak dodał rozdział, na który warto zwrócić uwagę, w którym szczególnie mocno podkreślono zbrodnicze działania sowieckich wojsk i masowe przestępstwa popełniane na cywilnej ludności zdobywanych obszarów¹⁰⁰. Hagiograficzny wizerunek Armii Czerwonej znany z czasów sowieckich i niestety coraz częściej upowszechniany w Rosji rządzonej przez W. Putina w opracowaniu B. Sokołowa znalazł dobrą, całkiem interesującą kontrę¹⁰¹. Można dodać, że podobnie, a nawet jeszcze krytyczniej niż Sokołow opisywał działania wojsk sowieckich w Europie w latach

1944–1945 inny historyk pochodzący z ZSRS, którego prace zagościły w Polsce – Mark Sołomin¹⁰².

W tym samym roku ukazał się zbiór artykułów z konferencji zorganizowanej trzy lata wcześniej w Bornem Sulimowie: *Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice*, red. Krzysztof Filip, Mirosław Golon, IPN, Borne Sulimowo–Bydgoszcz–Gdańsk 2014, ss. 336. W publikacji zamieszczono trzynaście artykułów oraz aneks źródłowy. W kilku tekstach skoncentrowano uwagę na 1945 r., m.in.: K. Filip, *Wojska sowieckie w Sopocie w 1945 roku*, w: s. 64–112 oraz D. Czerwiński, *Wojska sowieckie w powiecie gdańskim 1945–1947*, s. 113–127. Także w kilku innych artykułach, ale dotyczących już wyłączenia ziem zachodnich, pojawił się wątek działań Armii Czerwonej w 1945 r.

W 2014 r. ukazała się praca Cezariusza Skuzy: *Walka o odzyskanie majątku polskiego utraconego w wyniku II wojny światowej*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2014, ss. 418. Autor zajmujący się tą tematyką już od połowy lat 90. poruszył m.in. problem starań o rewindykację dóbr kultury zabranych w 1945 r. przez władze sowieckie, m.in. z terenu Gdańska¹⁰³. W tym samym roku opublikowana została także praca wybitnego znawcy problematyki GUŁagu: Stanisław Ciesielski, *Polityka represyjna w ZSRR w latach II wojny światowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014, ss. 215. Autor uwzględnił szeroko kwestię represji realizowanych w końcowym okresie wojny (lata 1944–1945), które dotknęły także mieszkańców zachodniej części Polski, zajętej w 1945 r.¹⁰⁴

W publikacji Dawida Golika, *Partyzanci „Lamparta”. Historia IV batalionu 1. Pułku Strzelców Podhalańskich AK*, IPN, Kraków 2014, poza dominującym zagadnieniem represji ze strony UB zamieszczono także trochę informacji o represjach sowieckich. Przedstawiono m.in. losy grupy żołnierzy AK z Podhala wywiezionych do łagrów w obwodzie swierdłowskim, z których niektórzy wracali już pod koniec 1945 r., a pozostali w latach 1946–1947.

⁹⁹ G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2014, s. 299–302.

¹⁰⁰ B. Sokołow, *Rokossowski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2014, s. 419–436.

¹⁰¹ Dowodzony przez Rokossowskiego 2. Front Białoruski zyskał sobie zdecydowanie fatalną opinię ze względu na masowe gwałty, rabunki i inne czyny niegodne, jakich w 1945 r. dopuszczali się jego żołnierze, B. Sokołow, *Rokossowski*, op.cit., s. 430–435.

¹⁰² M. Sołomin, s. 188–189.

¹⁰³ C. Skuza, *Walka o odzyskanie majątku polskiego utraconego w wyniku II wojny światowej*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2014, s. 316–340.

¹⁰⁴ S. Ciesielski, *Polityka represyjna w ZSRR w latach II wojny światowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014, s. 60–191.

Poruszono też problem działalności placówki NKWD w Nowym Targu w lutym 1945 r., gdzie m.in. dopuszczono się brutalnych przesłuchań na żołnierzach AK¹⁰⁵.

W 2015 r. ukazało się drukiem niezwykle źródło dotyczące głównie tej części Górnego Śląska, która do 1945 r. należała do Niemiec, ale w istocie przedstawiona w nim historia jest adekwatna do wydarzeń w obu częściach regionu. Oczywiście w części niemieckiej regionu dramatyzm sytuacji był większy. Źródłem tym jest: *Dziennik księdza Franza Pawlara: Górny Śląsk w 1945 roku: opis pewnego czasu*, Azory, Kraków 2015, ss. 150, do 1945 r. kapelana kaplicy pałacowej w Pławnikowiczach, niewielkiej miejscowości położonej niespełna 20 km na północny-zachód od Gliwic. W okresie od połowy stycznia do końca kwietnia 1945 r. prowadził on dziennik. W niezwykle rzetelny sposób odnotował w nim tragiczne dla mieszkańców Śląska ostatnie miesiące wojny, z wyraźnym wskazaniem na niezwykle nasilenie kryminalnej przestępczości czerwonoarmistów oraz wyjątkowo istotną rolę w tych działaniach całkowicie zdemoralizowanej sowieckiej administracji wojskowej¹⁰⁶.

Spośród wydawnictw opublikowanych w 2015 r. warto odnotować pracę Dominiki Czarneckiej: *„Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, IPN, Warszawa 2015, ss. 560. Należy podkreślić, że sześć lat później au-

torka znacznie poszerzyła swoje opracowanie, 160 stron więcej, głównie w zakresie akcji demontaży pomników Armii Czerwonej po nowych regulacjach prawnych z 2016 r. Wydała je w wersji angielskiej¹⁰⁷. Wprawdzie książka D. Czarneckiej jest tylko fragmentarycznie poświęcona samemu 1945 r., gdyż wtedy powstało tylko niewiele pomników¹⁰⁸, ale warto zaznaczyć, że cała akcja propagandowa budowy tych obiektów nawiązywała wyłącznie do militarnej aktywności Armii Czerwonej z lat 1944–1945, z wyraźną przewagą tego ostatniego roku. Oczywiście z całkowitym pominięciem wszelkich negatywnych działań czerwonoarmistów. Na podkreślenie zasługuje bardzo bogata podstawa źródłowa pracy, w pewnym zakresie także w odniesieniu do działań Armii Czerwonej w 1945 r.¹⁰⁹

W 2016 r. ukazała się praca Pawła Sztamy: *General August Emil Fieldorf. Biografia wojskowa*, Tetragon, Warszawa 2016, ss. 284. Uwzględniono w niej aktywność generała po upadku powstania warszawskiego i pierwsze aresztowanie, którego dokonali w marcu 1945 r. funkcjonariusze NKWD. Skończyło się to dla generała ponad 2,5-letnim uwięzieniem w obozie pracy w ZSRS¹¹⁰. Represje NKWD na terenie Mazowsza, w tym wywózki żołnierzy AK do obozów w ZSRS (przez obóz w Rembertowie), zostały uwzględnione w opracowaniu: *Powiat Ostrów Mazowiecka w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych* (seria: IRN, „Mazowsze i Podlasie w ogniu”), red. K. Krajewski, Warszawa 2016, ss. 751. Ta cenna publikacja zawiera ogromne bogactwo informacji do-

¹⁰⁵ D. Golik, *Partyzanci „Lamparta”*. Historia IV batalionu 1. Pułku Strzelców Podhalańskich AK, IPN, Kraków 2014, wzmiankowano m.in. wywiezionych: Zbigniew Oleś wrócił w styczniu 1946 r., a Franciszek Kieta w listopadzie 1947 r. W rozdziale 4. „Oddział «Lamparta» po wkroczeniu na Podhale Armii Czerwonej” wyróżniono podrozdział „Represje komunistyczne” na s. 449–469.

¹⁰⁶ Kolejne wydania tej publikacji ukazywały się w następnych latach, w 2018 r. wydanie polskie poprawione, a w 2021 r. edycja dwujęzyczna polsko-niemiecka (obie w Krakowie, w wydawnictwie Azory, wersja dwujęzyczna liczyła 292 strony). Przykładem katastrofalnej sytuacji z sowieckimi kadrami była charakterystyka wiejskiego komendanta Armii Czerwonej w Poniszowicach, który m.in. zamordował mieszkańca tej wsi protestującego przeciwko pijaństwu i gwałtom oraz innym niegodnym czynom czerwonoarmistów, *Dziennik księdza Franza Pawlara. Górny Śląsk w 1945 roku. Opis pewnego czasu* (Das Tagebuch des Pfarrers Franz Pawlar), Azory, Kraków 2021, s. 132.

¹⁰⁷ D. Czarnecka, *Monuments in gratitude to the Red Army in communist and post-communist Poland*, Paris–Budapest, L’Harmaton 2021, ss. 724.

¹⁰⁸ W 1945 r. odsłonięto m.in. pierwsze monumenty dedykowane Armii Czerwonej w Warszawie, Krakowie, Katowicach czy w Kielcach. Zob. D. Czarnecka, *„Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, IPN, Warszawa 2015, s. 178–191, 312–316; zob. też: M. Daranowski, *Pomnik Armii Czerwonej w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2021, t. 13, s. 109–128.

¹⁰⁹ Zagadnienia związane z okresem 1945 r. występują w pierwszych czterech rozdziałach pracy, D. Czarnecka, *„Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, wyd. IPN, Warszawa 2015, s. 20–195.

¹¹⁰ P. Sztama, *General August Emil Fieldorf. Bibliografia wojskowa*, Tetragon, Warszawa 2016, s. 130–159.

tyczących konspiracji niepodległościowej na terenie tytułowego powiatu. Uwzględniono także działania represyjne władz sowieckich¹¹¹. Podkreślić warto, że praca ukazała się w bardzo ważnej serii wydawniczej „Mazowsze i Podlasie w ogniu. 1944–1956”, w ramach której powstało łącznie sześć ważnych tomów, m.in. dla powiatów ostrołęckiego, siedleckiego czy sokołowskiego.

Ważną książką tego roku było też opracowanie Lecha Kowalskiego, *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego a żołnierze wyklęci. Walka z podziemiem antykomunistycznym w latach 1944–1956*, Zys i S-ka, Poznań 2016, ss. 870. W tej bardzo obszernej pracy autor ujął także zagadnienie działań NKWD i Armii Czerwonej wobec polskiej konspiracji niepodległościowej, wspominając m.in. grupę operacyjną NKWD płk. Lichaczowa urzędującą na warszawskiej Pradze. Mocno podkreślił sowieckie wzorce, na jakich budowano komunistyczne organy represji oraz wsparcie kadrowe udzielone przez Moskwę.

Nie ma możliwości w ograniczonym objętościowo tekście poruszyć ważnej kwestii, jak w monografiach kilkuset miast ujęto problematykę Armii Czerwonej. Należy jednak podkreślić, że z reguły im później po 1989 r. powstawały, tym mocniej podkreślały aspekt stacjonowania wojsk sowieckich. Przykład małego, niebędącego siedzibą władz powiatowych miasteczka to Lidzbark w powiecie działdowskim. Miejscowy historyk w swojej monografii obejmującej okres II wojny światowej, ujął także zagadnienie represji ze strony sowieckiej wobec mieszkańców miasta, w tym szereg zbrodni popełnionych przez czerwonoarmistów¹¹².

Mikołaj Iwanow wydał w 2017 r. pracę zatytułowaną: *Komunizm po Polsku. Historia komunizacji widziana z Kremla*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2017, ss. 460. To obszerne opracowanie bazujące nie tylko na bardzo dużej liczbie opracowań i wydawnictw źródłowych, w tym bardzo licznych rosyjskich, ale także na materiałach archiwalnych z Rosji i innych państw. Autor zarysował ramy chronologiczne dość szeroko, od 1939 r. po 1947 r. Nie wchodził nadmier-

nie szczegółowo w sam 1945 r., ale to co zostało zamieszczone warte jest podkreślenia. W rozdziale zatytułowanym „Armia Czerwona w Polsce – jej status i rola w sowietyzacji. Rokossowski i inni”, Iwanow zwrócił uwagę na rolę sowieckich doradców, m.in. w wojsku i aparacie bezpieczeństwa, we wcielaniu w życie sowieckich wzorców. Podkreślił też specyficzną sytuację Polski, w której w przeciwieństwie do Rumunii, Bułgarii czy Jugosławii i Czechosłowacji, Stalin po wojnie zostawił jednostki Armii Czerwonej. Iwanow mocno zwrócił też uwagę na dramatyczne konsekwencje stacjonowania sowieców: „Pobyt wojsk sowieckich na ziemiach polskich w latach 1945–1946 przypominał często najgorsze lata z okresu panowania hitlerowców. Totalnemu maruderstwu ze strony Armii Czerwonej, gdziekolwiek by się znalazła, towarzyszyła pewna znamienna okoliczność. Prawie wszystkich przestępstw kryminalnych dokonywali czerwonoarmiści pod wpływem alkoholu”¹¹³.

W tym samym roku ukazało się istotne dla tematyki niniejszego opracowania popularnonaukowe obszerne opracowanie Stanisława Jankowskiego, *Dawaj czasy! Czyli wyzwolenie po sowiecku*, Rebis, Poznań 2017, ss. 384. Autor poruszył szereg istotnych tematów związanych z sowieckimi zbrodniami na ziemiach polskich w 1945 r., od masowych gwałtów, przez rabunki po morderstwa. Niewątpliwie napisany z dobrym dziennikarskim zacięciem tekst S. Jankowskiego to jeden z najbogatszych w treści opisów kryminalnej działalności czerwonoarmistów w różnych regionach Polski. Sporo uwagi poświęcił m.in. wymordowaniu przez Armii Czerwonej cywilnej ludności polskiej wsi Przyszowice na Górnym Śląsku w styczniu 1945 r. Także sławne już dziś zniszczenie przez zbrodniczą załogę sowieckiego czołgu gnieźnieńskiej katedry w tym samym miesiącu, czy rabunkowe i mordercze działania sowieckiego oficera na terenie Częstochowy latem 1945 r.¹¹⁴

¹¹³ N. Iwanow, *Komunizm po polsku. Historia komunizacji widziana z Kremla*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2017, s. 377–394. Cytat w tekście powyżej ze s. 393.

¹¹⁴ S. Jankowski, *Dawaj czasy! Czyli wyzwolenie po sowiecku*, Rebis, Poznań 2017, s. 121–134 (o zbrodni w Przyszowicach), s. 69–80 (o zniszczeniu wieży katedry w Gnieźnie i innych zbrodniach Armii Czerwonej na terenie miasta), s. 273–276 (zabójstwo mieszkańca wsi Chełmce

¹¹¹ Powiat Ostrow Mazowiecka w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych (seria: *Mazowsze i Podlasie w ogniu*), red. K. Krajewski, IRN, Warszawa 2016, s. 38–40.

¹¹² M. Dzimira, *Lidzbark w 1945 roku*, Lidzbark 2016, s. 98–124

Książka Jankowskiego to niewątpliwie dobre uzupełnienie, a wręcz rozwinięcie kwestii podjętych pięć lat wcześniej, m.in. we wzmiankowanej wyżej pracy M. Zaremby z 2012 r.

Już tylko sygnałnie pod tym samym rokiem można odnotować pracę: Lech Kowalski, *Krótsze ramie Moskwy. Historia kontrwywiadu wojskowego PRL*, Fronda, Kraków 2017, ss. 989. Autor bardzo mocno podkreślił sowiecką genezę narodzin wojskowej „bezpieki”, a najważniejszy okres tego budowania to lata 1944–1946.

W 2017 r. ukazała się także praca zbiorowa: *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Łukasz Adamski, Grzegorz Hryciuk i Grzegorz Motyka, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2017, ss. 504. Spośród kilkunastu tekstów trzy dotyczyły działań NKWD i Armii Czerwonej na ziemiach polskich zajmowanych w 1945 r. Artykuł Nikity Pietrowa, to krótki przegląd zaangażowania NKWD i „Smiersz” w zwalczanie polskiej konspiracji, skoncentrowany na 1944 r., ale z krótkim rozwinięciem na pierwsze miesiące 1945 r.¹¹⁵ Sławomir Poleszak przeanalizował sytuację poszczególnych okręgów Armii Krajowej, od Podlasia i Lubelszczyzny, po Wielkopolskę i Górny Śląsk. Podkreślił jak istotne znaczenie miał terror NKWD w wywołaniu masowej akcji konspiracyjnej i powrót do oddziałów partyzanckich¹¹⁶. Grzegorz Motyka scharakteryzował działalność 64 Dywizji WW NKWD na ziemiach polskich w latach 1944–1947, z tym że najbardziej intensywny okres jej działalności przypadł na 1945 r.¹¹⁷

Ważną publikacją związaną z funkcjonowaniem sowieckich obiektów obozowych w Polsce w 1945 r.

pod Nowym Sączem przez Armię Czerwoną w kwietniu 1945 r).

¹¹⁵ N. Pietrow, *Represje sowieckie w Polsce w latach 1944–1945*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk i G. Motyka, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2017, s. 325–342.

¹¹⁶ S. Poleszak, *Polskie podziemie niepodległościowe w 1945 r.*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie...*, s. 343–384.

¹¹⁷ G. Motyka, *Zwalczanie polskiego podziemia przez 64. Dywizję Wojsk Wewnętrznych NKWD*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie...*, s. 385–404.

była wydana w 2017 r. praca trzech autorów: Sebastiana Rosenbama, Bogusława Tracza oraz Dariusza Węgrzyna, *Tiurma-lagier Tost: historia obozu NKWD w Toszku w 1945 roku*, Gmina Toszek, Toszek 2017, ss. 223. Zawierała ona opracowanie oraz relacje świadków. Cztery lata później znacznie poszerzono pracę, nadal autorstwa trzech wymienionych historyków i wydano w wydawnictwie IPN pod nieco zmienionym tytułem: „*Tiurma NKWD nr 2 Tost*”. *Sowieckie więzieniu w Toszku w 1945 roku*, IPN i Muzeum w Gliwicach, Katowice-Gliwice-Warszawa 2021, ss. 303. Jest to aktualnie jedna z bardziej obszernych prac naukowych na temat pojedynczego sowieckiego obiektu obozowego na powojennych ziemiach polskich. Obiekt funkcjonował od lutego do listopada 1945 r., początkowo podlegał grupie operacyjnej NKWD, a później Dowództwu NKWD przy PGW Armii Czerwonej. Przez obóz w Toszku przeszły tysiące więźniów, nie tylko z Górnego Śląska, ale także z sąsiednich regionów, m.in. żołnierze AK z woj. kieleckiego czy osoby represjonowane na terenie woj. wrocławskiego¹¹⁸.

W 2017 r. Mariusz Bechta i Wojciech J. Muszyński w pracy: *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowej Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, IPN, Warszawa 2017, ss. 598. Autorzy podjęli m.in. temat obozu NKWD w Rembertowie, w którym uwięziono grupę działaczy narodowych. August Michałowski zdołał uciec, ale np. Tadeusz Maciński został wysłany do obozu w ZSRS. W publikacji zamieszczono też uwagi na temat obozu NKWD w Poznaniu¹¹⁹.

Rok 2018 był wyjątkowo mocno zdominowany przez publikacje nawiązujące do stulecia odzyskania niepodległości. Generalnie okres 1914–1921, czas I wojny światowej, epopei legionowej i innych działań związanych z walką o niepodległe państwo i jego granice w pewnym stopniu był bardziej skoncentrowany na okresie odległym od kresu II wojny

¹¹⁸ S. Rosenbam, B. Tracz, D. Węgrzyn, „*Tiurma NKWD nr 2 Tost*”. *Sowieckie więzieniu w Toszku w 1945 roku*, IPN, Muzeum w Gliwicach, Katowice-Gliwice-Warszawa 2021, s. 51–80.

¹¹⁹ M. Bechta, W. J. Muszyński, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowej Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, IPN, Warszawa 2017, s. 88–143.

światowej. Mimo to, jak co roku, pojawiały się prace istotne dla tematu.

We wstępie wspomniałem, że zgodnie z tytułem opracowania pomijam poświęcone kwestiom militarnym. Jednak, tak jak było z biografią marsz. Rokossowskiego, są prace, o których jednak warto wspomnieć, jeżeli autorzy uwzględnili także inne kwestie. W 2016 r. Tomasz Gliniecki opublikował pracę zdominowaną bardzo wyraźnie przez kwestie militarne, ale z bardzo ciekawym podjęciem także zagadnień sowieckiej propagandy wojennej. Prób kreowania wyłącznie pozytywnego obrazu czerwo-noarmistów połączonego ze skrywaniem rabunków, dewastacji, gwałtów i innych czynów, które ogólnie można określić jako przestępcze T. Gliniecki, *Walki o Elbląg: styczeń – luty 1945*, Uran, Elbląg 2016, ss. 247¹²⁰. Wzmiankując książkę T. Glinieckiego warto dodać, że to autor także wielu drobniejszych prac istotnych dla badań nad Armią Czerwoną na ziemiach polskich w 1945 r., m.in. ciekawego artykułu: T. Gliniecki, Propagandowy aspekt informacji o zdobywaniu miast: *Gdańsk w 1945 roku na łamach gazety „Krasnaja Zwiezda”*, [w:] *Oblicza wojny*, t. 3: *Miasto i wojna*, UŁ, Łódź 2021, s. 271–293. Od samego początku obecności Armii Czerwonej na ziemiach polskich, podległe jej służby informacyjno-propagandowe kładły ogromny nacisk na budowanie nieprawdziwego, całkowicie zafałszowanego obrazu działań sowieckich wojsk. Był on wyłącznie pozytywny, z zupełnym pomijaniem ogromnej skali represji i zwykłego bandytyzmu, których cechował obecność Armii Czerwonej i NKWD tak w Polsce, jak i w pozostałych zajmowanych/podbijanych państwach Europy Środkowo-Wschodniej¹²¹. War-

to też odnotować interesujący, szczególnie pod kątem wykorzystanych źródeł z archiwów rosyjskich (udostępnianych w formie elektronicznej przez Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku pod Moskwą), artykuł o sowieckich komendanturach¹²².

Warto zwrócić uwagę na ciekawe wydawnictwo albumowe autorstwa Dymitra Pańto oraz Tomasza Glinieckiego wydane w 2019 r. przez Muzeum II Wojny Światowej: *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Gdańsk 2019, ss. 209. Chociaż wydawnictwo skoncentrowano wokół Elbląga, Tolkmicka, Młynar i samego Gdańska, to opisane kwestie są adekwatne dla znacznie szerszego obszaru, w tym całego polskiego Pomorza. Autorzy w swojej pracy poruszyli m.in. problem prób ograniczenia bandytyzmu żołnierzy sowieckich przez ich przełożonych. Jedną z takich akcji podjął znany sowiecki dowódca gen. Ksenofont Małachow w latach 1944–1944 dowodzący 29. Korpusem Pancernym. Jednostka ta w 1945 r. walczyła na północnym Mazowszu (m.in. Pułtusk i Mława) oraz na południowym terenie Prus Wschodnich i pobliskim Pomorzu aż po wybrzeże Bałtyku (m.in. Działdowo, Elbląg, Gdańsk). 27 stycznia gen. Małachow, po serii masowych pijaństw, a także zatruciach żołnierzy alkoholem metylowym, wydał rozkaz ostro piętnujący pijaństwo i zapowiadający kary. Niestety przyniósł on tylko ograniczone efekty. Sama praca wykonana przez obu autorów, którzy pozyskali bardzo cenne materiały z Rosji, to bardzo dobrze udokumentowany raport o bezmyślnym niszczeniu przez sowieckich żołnierzy obiektów mieszkalnych i innych na zajętych obszarach. Na długie lata Armii Czerwonej zubożyła te zniszczone bezmyślnie obszary, a powo-

¹²⁰ Praca ta bazowała na obronionej rok wcześniej rozprawie doktorskiej, w której wątki propagandowe były jeszcze mocniejsze i podkreślone w tytule: *Propaganda wojenna i kreacja mitów wyzwoleniczych na przykładzie operacji mławsko-elbląskiej Armii Czerwonej w 1945 roku*, napisanej pod kierunkiem dr. hab. Janusza Hochleitnera, prof. UWM, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2015, ss. 370. Warto wspomnieć, że trzy lata później T. Gliniecki opublikował kolejną książkę, tym razem prawie w 100% zdominowaną przez kwestie czysto wojskowe: *Walki Armii Czerwonej w delcie Wisły. Styczeń – maj 1945*, Region, Gdynia-Sztutowo 2019, ss. 224.

¹²¹ Z części z nich, jak np. Jugosławia, Czechosłowacja

czy np. niektóre prowincje/regiony Danii (Bornholm) lub Norwegii (Kirkenes) Armia Czerwona wycofana została w okresie kilkunastu miesięcy. Jednak na terenie wielu państw, jak wschodnia część Niemiec (późniejsze NRD), Polska, Węgry, Rumunia czy Bułgaria, sowieckie wojska pozostały od kilku do nawet kilkudziesięciu lat. Na niektóre obszary sowiecka armia wróciła w późniejszym okresie – Czechosłowacja, zajęta ponownie w 1968 r.

¹²² T. Gliniecki, *Oficerowie Komendatury Wojennej w Gdańsku w świetle dokumentacji nagrodowej Armii Czerwonej z 1945 r.*, [w:] *Gdańsk 1945–1990: materiały, studia, analizy*, t. 3, red. S. Bykowska, M. Golon, IH PAN, IPN, Warszawa 2021, s. 13–27.

jenna Polska była ofiarą tych działań¹²³. To także dobrze udokumentowany raport o zbrodniach na cywilnej ludności.

Trudny czas pandemii nie zatrzymał aktywności historyków, a wręcz wspomógł niektórych z nich, jeżeli mieli już zgromadzone materiały. W 2020 r. ukazała się praca: *Niemieckie i sowieckie zbrodnie na ziemi działdowskiej 1939–1945*, oprac. Anna Jagodzińska, Andrzej Rutecki, Waldemar Brenda, Stowarzyszenie Odnowy Chrześcijańskiej „Pamięć i Tożsamość”, Olsztyn 2020, ss. 241. Przedstawiano w niej w ograniczonym zakresie zagadnienia związane ze zbrodniami sowieckimi, więcej miejsca przeznaczając na znacznie dłuższe i wielokrotnie bardziej brutalne rządy niemieckiego okupanta.

Kozłów, niewielka, ale z długą historią wieś w gminie Sośnicowice, pow. gliwicki. Bardzo ciekawa monografia represji sowieckich wyłącznie wobec mieszkańców tej miejscowości: Monika Sendal, *Rok 1945. W pamięci mieszkańców Kozłowa*, IPN, Muzeum w Gliwicach, Katowice–Gliwice 2020, ss. 128. Losy polskiej wsi pod Gliwicami, z piękną tradycją powstańczą i masowego poparcia dla Polski. W pracy skoncentrowano się na dramatycznym okresie zakończenia niemieckich rządów w Kozłowie i okresie sowieckich prześladowań, które dotknęły większość spośród kilkuset mieszkańców. Publikacja zawiera też liczne dokumenty. To przykład opracowania, wzbogaconego o źródła, jakich powstało w ostatnich latach wiele i tylko sygnałnie odwołuję się do nich.

Niewątpliwie najważniejszą publikacją naukową całej dekady jest nieprawdopodobnie rozbudowane (trzy wielkie tomy, ponad cztery tysiące stron) wydawnictwo źródłowe przygotowane przez Dariusza Węgrzyna, *Księga aresztowanych, internowanych i deportowanych z Górnego Śląska do ZSRR w 1945 roku*, t. 1: A–J, Katowice (Warszawa 2021, s. 23). Był to efekt kilkunastu lat pracy, spenetrowania ogromnej liczby archiwów i innych miejsc, w których można było ustalić dane. Poszukiwania prowadzono na terenie Polski, Niemiec, obszarze posowieckim, a także

w innych państwach dotkniętych podobnymi represjami, np. w Rumunii. Była to praca niezwykle skomplikowana, gdyż obejmująca zbadanie losu kilkudziesięciu tysięcy ustalonych imiennie ofiar sowieckich represji na Śląsku, które wywieziono do obozów pracy NKWD w ZSRR w pierwszych miesiącach 1945 r. Blisko jedna czwarta spośród wywiezionych poniosła śmierć. Do 1989 r. panowała w tej sprawie politycznie nadzorowana „cisza”. Gdy wreszcie zniesiono ograniczenia, pojawiły się pierwsze publikacje, a po kilkunastu latach ciężkiej pracy opracowano w 2021 r. pełne zestawienie imienne ofiar. Jak podkreślił autor tej monumentalnej pracy, z 46 200 wywiezionych, śmierć w obiektach NKWD poniosło 10 086 niewinnych ofiar.

W 2021 r. ukazała się publikacja Adama Nogaja, *Oddział Wywiadowczy Sztabu Głównego ludowego Wojska Polskiego 1944–1945. Organizacja i działalność. Studium historyczno-wojskowe*, IPN, Warszawa 2021, ss. 648), której treść wiąże się przede wszystkim z aktywnością militarną Armii Czerwonej oraz współpracą z polskimi komunistami. Odnotować ją warto, gdyż w pracy pojawiły się pewne wątki związane z działaniami Armii Czerwonej na ziemiach polskich, głównie w czwartym rozdziale „Pozostałe obszary aktywności Oddziału Wywiadowczego”¹²⁴. Z tego samego roku można wspomnieć o artykule, wspominanego na początku omówienia prof. Wojciecha Skóry, w którym szeroko omówił instrukcje dla sowieckich komendantów wojennych¹²⁵.

Ze względu na niedostępność kompleksowego źródła, jakim dla opracowania stanu badań jest, oczywiście poza samymi konkretnymi publikacjami, m.in. *Bibliografia Historii Polskiej* za lata 2022–2024¹²⁶ i nie mogę uznać, że mam pełniejszą wiedzę o tym, co ukazało się na rynku. Oczywiście śledząc czasopi-

¹²³ Przykładowo o spaleniu przez Armię Czerwoną miasta Młynary, wyłącznie dla propagandowych celów: D. Panto, T. Gliniecki, *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2019, s. 72. O rabowaniu Gdyni – s. 114.

¹²⁴ A. Nogaj, *Oddział Wywiadowczy Sztabu Głównego ludowego Wojska Polskiego 1944–1945. Organizacja i działalność. Studium historyczno-wojskowe*, IPN, Warszawa 2020, s. 403–490.

¹²⁵ W. Skóra, *Instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2021, nr 2, s. 726–754.

¹²⁶ Na portalu rcin.org.pl wg stanu z lipca 2025 r. (17.07.2025) nadal dostępny był jako najnowszy tom *Bibliografii Historii Polskiej* za 2021 rok, a nie było jeszcze za 2022.

sma naukowe oraz sam rynek wydawniczy (przede wszystkim księgarnie naukowe), w tym aktywność przynajmniej części oficyn specjalizujących się w pracach poświęconych historii, można dość łatwo wychwycić część istotnych dla tematyki artykułu prac. W ostatnich trzech latach ukazało się co najmniej kilka prac najwyższej rangi, których zakres pokrywa się z tematyką niniejszego opracowania. Od razu dodam, że właśnie w 2023 r. ukazała się najlepsza w Polsce, z perspektywy ostatnich kilkudziesięciu lat, monografia miasta obejmująca kwestie relacji polsko-sowieckich, chodzi o Słupsk, czyli ośrodek w regionie zachodniopomorskim, który nie jest ujęty w niniejszym opracowaniu¹²⁷. Z perspektywy niniejszego artykułu najważniejszą publikacją z 2022 r. była: *Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945). Leksykon*, wstęp, opr. i red. naukowa Dariusz Iwaneczko, Rzeszów–Warszawa 2022, ss. 248. To niezwykle ważna praca, w której D. Iwaneczko wspierało, czy to bezpośrednio, czy swoim dorobkiem z minionych lat, kilkudziesięciu historyków z różnych stron Polski. W efekcie powstało bardzo obszerne i niezwykle cenne kompendium. Scharakteryzowano w nim bazę materialną sowieckich organów represji na ziemiach polskich, tak NKWD, jak i „Smierszu”. Opisano dokładną lokalizację, okresy funkcjonowania, w miarę możliwości także samo funkcjonowanie, z ewentualnymi danymi o sowieckich kadrach, a przede wszystkim o uwięzionych. Zakres geograficzny tej pracy objął całość ziem II RP z Wilnem, Lwowem i Brześciem, a nawet niektóre obiekty na ziemiach nowych, np. Żagań i Gorzów Wielkopolski. Kilkadziesiąt obiektów zamieszczonych w *Leksykonie* znajdowało się na

obszarach zajętych w 1945 r., m.in. ogromne obozy NKWD w Ciechanowie¹²⁸, Działdowie¹²⁹ czy Grudziądzu¹³⁰ oraz równie wielkie obiekty na Górnym Śląsku. Uwzględniono także całą grupę frontowych obozów przejściowo-przesyłowych organizowanych przez NKWD w różnych miejscowościach¹³¹. Znaczną uwagę w *Leksykonie* poświęcono także ważnym obiektom NKWD w Poznaniu czy Rembertowie¹³², a także w samej Warszawie oraz Krakowie¹³³. Przy notach, czasami są to wręcz kilkustronicowe małe artykuły, poświęcone poszczególnym obiektom, ich autorzy, czyli sam D. Iwaneczko i zespół współpracujący zamieścili bibliografię. Pomimo tego, że jest ona rozproszona w prawie 80 miejscach *Leksykonu*, to cenne wzbogacenie pracy. Zawiera on z jednej strony stan badań dla poszczególnych obiektów NKWD/miejscowości, a z drugiej potwierdza, jak cennym zbiorem źródłowym nadal pozostaje tzw. Kolekcja Akt Rosyjskich 1939–1956 przechowywana w Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie. Ten ogromny zbiór ponad miliona kserokopii akt, głównie z archiwów w Moskwie, pozyskany w pierwszej połowie lat 90. przez Wojskową Komisję Archiwalną ma nadal wielkie znaczenie do badań zagadnienia represji sowieckich władz wobec obywateli polskich w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Gdyby nie materiały z tej kolekcji, oraz prace powstałe na ich bazie, *Leksykon* chyba nie mógłby powstać w takim kształcie albo byłby znacznie, znacznie mniejszy. Dodajmy od razu, że opublikowany on został także w języku angielskim¹³⁴. Uważam, że powinna zostać przygotowana także wersja rosyjska, która po udostępnieniu w Internecie zachęciłaby rosyjskich historyków – woj-

¹²⁷ W. Skóra, *Słupsk 1945. Miasto Niemców, Sowietów i Polaków*, Wydawnictwo Rys, Poznań 2023, ss. 382. Monografia ta bazuje na wieloletnich, bardzo gruntownych badaniach autora, wykorzystującego zarówno materiały polskie, jak i niemieckie oraz te, które były dostępne spośród rosyjskich. W efekcie bardzo solidnej kwerendy i rzetelnej analizy pozyskanych źródeł powstała niespotykana do tej pory, na poziomie miasta średniej wielkości (tym bardziej nie ma takich prac dla miast dużych) monografia obejmująca wyjątkowy 1945 r. Autor do swojej pracy dodał wydane kilkanaście miesięcy później wydawnictwo źródłowe: W. Skóra, *Słupsk 1945*, t. 2: *Miasto w pamięci Niemców, Sowietów i Polaków. Wspomnienia i dokumenty*, Wydawnictwo Rys, Poznań 2024, ss. 458.

¹²⁸ *Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945). Leksykon*, wstęp, oprac. i red. naukowa D. Iwaneczko, IPN, Rzeszów–Warszawa 2022, s. 171.

¹²⁹ Ibidem, s. 147–157.

¹³⁰ Ibidem, s. 74–77.

¹³¹ Opisano w tej grupie m.in. obiekty w Oświęcimiu, Częstochowie, Puławach, Łodzi, Nowym Sączu i Wadowicach, ibidem, s. 39–66.

¹³² Ibidem, s. 122–134, 166–170.

¹³³ Ibidem, s. 171–177, 183–184

¹³⁴ *Soviet Camps and Prisons on Polish Lands (1944–1945). A Lexicon*, Introduction, red. D. Iwaneczko, tłum. T. Jurewicz, Rzeszów–Warszawa 2024, ss. 248.

na kiedyś wreszcie się skończy – do ewentualnych uzupełnień.

Wspominając powyższą publikację należy przypomnieć inne, zbliżone tematyką, wydawnictwo IPN: *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956*, red. Tomasz Łabuszewski, IPN, Warszawa 2012, ss. 632. Publikacja powstała ponad dekadę wcześniej i skoncentrowana była na obiektach krajowej bezpieki, ale w wypadku części województw, np. warszawskiego (współcześnie mazowieckiego) czy wrocławskiego (dolnośląskie) zaznaczono niektóre obiekty NKWD i „Smiersz”. Istotne jest także to, że cała aktywność MBP była wzorowana na działaniach sowieckich służb i przez nie nadzorowana. *Śladami zbrodni...* chociaż tylko sygnalnie wzmiankuje niewielką część obiektów zarządzanych bezpośrednio przez sowiecki aparat represji, bardzo dobrze wskazują jakie było następstwo wkroczenia wojsk sowieckich na ziemię polskie w latach 1944–1945.

Najważniejszą publikacją wartą odnotowania w 2023 r. i niewątpliwie znaczącym wzbogaceniem stanu badań było opublikowanie książki Macieja Kościuszki, *Armia Czerwona w Wielkopolsce w latach 1945–1946 w świetle dokumentów polskiej administracji*, IPN, Poznań–Warszawa 2023, ss. 360. Generalne na temat aktywności Armii Czerwonej w tym regionie do tej pory ukazało się niewiele prac¹³⁵. Autor przeprowadził bardzo gruntowną kwerendę w archiwach regionu, poza samą Wielkopolską, sięgając także do

zasobów obejmujących Ziemię Lubuską (Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim). Przeanalizował funkcjonowanie komendantur wojennych Armii Czerwonej w regionie. Bardzo rozbudowaną część pracy poświęcił kwestiom stanu bezpieczeństwa publicznego. Obszernie zarysował kwestie eksploatacji zasobów gospodarczych. Ta pierwsza próba monografii o Armii Czerwonej w Wielkopolsce powstała bardzo późno, uwzględniając okres otwarcia archiwów w Polsce dla tego typu badań, ale generalnie należy ją uznać za całkiem dobrą, szczególnie w zakresie przedstawienia struktury organizacyjnej komendantur, ekonomicznej eksploatacji regionu oraz stanu bezpieczeństwa. Demontaże i rekwizycje mienia przemysłowego objęły wiele przedsiębiorstw przemysłowych, a przede wszystkim magazynów z gotową produkcją czy surowcami. Wielkopolska wyróżniała się bardzo dobrze rozwiniętym rolnictwem. Sektor ten także padł ofiarą eksploatacji ze strony Armii Czerwonej. We wszystkich powiatach województwa odnotowano kilkudziesięcioprocentowy spadek pogłowia zwierząt spowodowany sowieckimi rabunkami. Masową skalę przybrały też zwykłe kradzieże mieszkaniowe, jak i napady rabunkowe na ulicach. Autor wskazał np. na potężny wzrost liczb rejestrowanych przestępstw w okresie letnim 1945 r., gdy trwał wzmożony tranzyt sowieckich jednostek wojskowych przez teren Wielkopolski. Nie mam wątpliwości, że ze względu na skromne potraktowanie wielu kwestii natury politycznej, w tym działań NKWD i „Smiersz” można spodziewać się kolejnych prac w przyszłości. Najwięcej do uzupełnienia, dodajmy że dotyczy to każdego regionu, będzie oczywiście w części gospodarczej. Skala eksploatacji zasobów była bowiem ogromna i ich pełne zbadanie wymaga po prostu badań nie z perspektywy wojewódzkiej, ale powiatowej oraz gminnej. Badań kompleksowych, skoncentrowanych przede wszystkim na całościowym ujęciu stanu gospodarki poszczególnych miejscowości w momencie zakończenia okupacji niemieckiej i następnie losów tego sektora w 1945 r. i ewentualnie także w latach następnych, gdy jeszcze pojawiał się czynnik sowiecki. Mimo tej uwagi należy w pełni pochwalić ustalenia Macieja Kościuszki, gdyż zarysowany przez niego obraz działań czerwonoarmistów w Wielkopolsce jest rzetelny i wskazuje, że mimo braku dostępu do archiwów rosyjskich można opisać działania Armii

¹³⁵ M.in. publikacja o obozie NKWD w Poznaniu przy ul. Słonecznej: *Speciagier NKWD nr 2 w Poznaniu w 1945 r.*, oprac. G. Barczykowski, W. Handke, R. Kościński, IPN, Poznań 2009, ss. 165, a także artykuł S. Haszyńskiej, *Działalność Wojsk Wewnętrznych NKWD wobec podziemia antykomunistycznego w Wielkopolsce w latach 1945–1946*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Instytut Historii, Poznań 2013, s. 297–307. W wypadku obozu w Poznaniu można odnotować, że w 2023 r. zostało opublikowane specjalne opracowanie autorstwa kilkunastoosobowego zespołu specjalistów poświęcone badaniom terenu byłego obozu: *Kompleksowe badania szczątków ludzkich wyeksplorowanych z grobów na terenie dawnego obozu NKWD: Speciagier nr 2 w Poznaniu*, [w:] *Archeologia wobec materialnych śladów współczesności*, red. A. Marciniak, M. Pawleta, D. Kobiałka, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2023, s. 187–212.

Czerwonej. Poprawnie uczynione w tytule zastrzeżenie „w świetle dokumentów polskiej administracji” jest też w istocie postulatem na przyszłość, gdy możliwe będą kwerendy w archiwach w Moskwie oraz w Podolsku.

Wprawdzie powyżej stwierdziłem, że praca Macieja Kościuszki o Armii Czerwonej w Wielkopolsce była najważniejsza, ale to ocena wynikająca wyłącznie z bardzo skonkretyzowanego ujęcia na tematycie „sowieckiej”. W tym samym bowiem roku ukazała się trzynomowa publikacja, w znacznej części bazująca na wcześniejszych pracach, której tom pierwszy koniecznie należy przywołać: *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945. Opracowanie*, red. Konrad Wnęk, Instytut Start Wojennych im. Jana Karskiego, Warszawa 2023, ss. 534. Wbrew tytułowi, w którym wyraźnie wpisano: „w wyniku agresji i okupacji niemieckiej”, redaktorzy tego wydawnictwa dodali także materiały związane ze skutkami ekonomicznymi agresji i okupacji sowieckiej. Odrębnie ujęli okres okupacji sowieckiej z lat 1939–1941, a odrębnie rabunki na Górnym Śląsku oraz na Ziemiach Odzyskanych¹³⁶. Z niezrozumiałych powodów nie ma polskiego Pomorza, Wielkopolski, Ziemi Łódzkiej, sowieckich zniszczeń na Mazowszu, w Małopolsce czy w woj. kieleckim.

W 2023 r. ukazało się także dość wartościowe wydawnictwo źródłowe: *Polska pod reżimem komunistycznym. Rok 1945. Anatomia okupacji kraju w raportach cywilnych i wojskowych instytucji Rządu RP na uchodźstwie*, oprac. J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, Warszawa 2023. Można dodać, że w tomie tym m.in. znajdziemy dokumenty chronologicznie pokrywające się z czasem akcji we wspomnianej wcześniej grotesce S. Piaseckiego, *Siedem pigulek...*, czyli na s. 147–378. W pewnym stopniu nawiązywało ono do wydawnictwa źródłowego tych

samych redaktorów, wydanego ponad siedem lat wcześniej¹³⁷.

W 2023 r. opublikowana została praca: *8 maja 1945 roku. Polska perspektywa*, red. Tomasz Bereza, Piotr Chmielowiec, Paweł Fornal, IPN, Rzeszów–Warszawa 2023, ss. 292. Zbiór dwunastu artykułów dotyczył m.in. działań Armii Czerwonej w 1945 r. na Górnym Śląsku¹³⁸, w województwie krakowskim¹³⁹ oraz Bydgoszczy¹⁴⁰. Wspominany już wcześniej D. Iwaneczko zamieścił w tym wydawnictwie szkic o sowieckich więzieniach na ziemiach polskich w latach 1944–1945.

Ostatnią pozycją w pełni poświęconą tytułowej problematyce, o której wspomnę w niniejszym artykule będzie niezwykle monografia o ogromnej wartości naukowej opublikowana w 2004 r. To rozprawa Dariusza Węgrzyna, *„Internierung”. Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do ZSRS na tle wywózek ludności cywilnej z terenu Europy Środkowo-Wschodniej do sowieckich łagrów pod koniec II wojny światowej*, IPN, Katowice–Warszawa 2024, ss. 632. Podkreśliłem już, że ten sam autor dwa lata wcześniej, w 2021 r. opublikował najbardziej niezwykły, gdy uwzględnimy, że był to efekt pracy jednego historyka, zbiór materiałów źródłowych do historii sowieckich represji z 1945 r. Oczywiście, naturalnym uzupełnieniem licznych wcześniejszych publikacji, różnych artykułów, ale przede wszystkim wykorzystaniem ogromnego trzynomowego wydawnictwa z 2021 r., czyli wspomnianej wcześniej *Księgi Aresztowanych...* było napisanie opracowania tytułowego zagadnienia. To wielki sukces naukowy autora, że tak szybko je przygotował. Przynajmniej najmłodsze pokole-

¹³⁶ *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945. Opracowanie*, red. K. Wnęk, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2023, s. 468–476 (Górny Śląsk, oprac. D. Węgrzyn); s. 477–501 (Ziemia Odzyskana, oprac. M. Klusek). W odniesieniu do Górnego Śląska podkreślono, że sama wartość wywiezionych maszyn miała wynosić 235,5 mln dolarów. Z niezrozumiałych powodów pominięto ogromnie poszkodowane przez Armię Czerwoną w latach 1944–1945 ziemie Polski centralnej i zachodniej.

¹³⁷ *Polska pod reżimem komunistycznym. Sprawozdanie z sytuacji w kraju 1944–1949*, oprac. J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, IPN, Warszawa 2015, dla okresu 1945 r. szczególnie pierwsza część sprawozdania politycznego, s. 47–162.

¹³⁸ B. Tracz, *Wyzwolenie czy podbój? Armia Czerwona na Górnym Śląsku w roku 1945*, [w:] *8 maja 1945 roku. Polska perspektywa*, red. T. Bereza, P. Chmielowiec, P. Fornal, IPN, Rzeszów–Warszawa 2023, s. 47–68.

¹³⁹ S. Drabik, *PPR i propaganda „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną na przykładzie woj. krakowskiego w l. 1945–1948*, [w:] *8 maja 1945...*, s. 167–186.

¹⁴⁰ S. Pastuszewski, *Pierwsze miesiące 1945 roku w Bydgoszczy w świetle publikacji „Ziemi Pomorskiej”*, [w:] *8 maja 1945...*, s. 149–166.

nie represjonowanych, nielicznych już, ale jeszcze w niewielkiej licznie reprezentowane, doczekało tak ważnej pracy. Przede wszystkim jednak dla środowiska historycznego w Polsce powstała wzorcowa monografia tematu. Tak jak źródło przygotowane przez wiele lat pracy i wydane w 2021 r., tak samo monografia z 2024 r. stanowi wzór. Tak można opracować wszystkie terytorialne wywózki ludności z ziem polskich, czy to z 1944 r., czy to z 1945 r. Oczywiście najlepiej wcześniej poprzedzić je opracowaniem stosownej regionalnej księgi aresztowanych, czy to dla Wielkopolski, czy dla Łódzkiego, czy dla Małopolski czy dla Pomorza (w rozumieniu powojennych województw pomorskiego (bydgoskiego od 1950 r.) i gdańskiego. Bardzo istotną kwestią związaną z opracowaniem D. Węgrzyna jest zamieszczona w niej bibliografia. Obejmuje ona poza literaturą historyczną w języku polskim, także opracowania i wydawnictwa źródłowe w językach niemieckim, rosyjskim, a nawet w ukraińskim oraz węgierskim. Na szczególne podkreślenie zasługuje osobno wydzielona część, zawierająca ponad sto pozycji w języku rosyjskim. To tam jest odwołanie do niezwykle istotnych dla tematyki dokumentów udostępnionych po zmianach politycznych w państwie sowieckim, a później w Federacji Rosyjskiej. Wśród wielu wzmiankowanych wcześniej prac można znaleźć w bibliografii odwołania do publikacji rosyjskich, jednak niewątpliwie najbogatszy zbiór zawiera właśnie bibliografia w pracy: „Internirung”. *Deportacja mieszkańców Górnego Śląska...*¹⁴¹. Oczywiście w wypadku tej rozprawy, a także wzmiankowanego wcześniej trzytomowego zbioru źródeł, jakim w istocie jest *Księgi Aresztowanych...* z 2021 r. największą bazą informacji do przygotowania pracy były źródła archiwalne pozyskane z licznych archiwów polskich oraz zagranicznych.

Z tego samego roku wypada odnotować ważną książkę o niemieckich i sowieckich zbrodniach na Północnym Mazowszu, gdzie m.in. zamieszczony został ciekawy artykuł Mariusza Żuławnika, „*Jak nie okradną, to zabiją*”. *Obraz Armii Czerwonej na Mazowszu Północnym w 1945 r. w dokumentach Milicji Obywatelskiej z Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*.

¹⁴¹ *Opracowania i zbiory dokumentów w języku rosyjskim i ukraińskim, [w:] „Internirung”. Deportacje mieszkańców Górnego Śląska...*, s. 597–602.

Kilka artykułów tego obszernego zbioru źródeł dotyczy wybranych powiatów regionu i ich sytuacji w 1945 r. w okresie sowieckiej administracji wojskowej i wzmożonej aktywności przestępczej.

Już na samym końcu chronologicznego przeglądu wybranych prac, wspomnę o publikacji o charakterze popularnonaukowym, ale dość ciekawej. W maju 2024 r. krakowski Oddział IPN wydał drukiem i zamieścił w sieci mały druk: *Armia Czerwona w Małopolsce w 1945 roku*. Licząca 78 stron niewielka broszura została napisana przez trzech zawodowych historyków: Filipa Musiała, Dawida Golika oraz Krzysztofa Pięciaka. Pierwszy z nich posiada ponadto w swoim bogatym dorobku wiele artykułów naukowych i popularnych poruszających problematykę działań czerwonoarmistów w regionie krakowskim. O jednej z publikacji D. Golika wspominałem już wcześniej. Pozbawiona całkowicie odesłań do literatury czy dokumentów archiwalnych¹⁴² publikacja warta jest zaznaczenia, bo dobrze ilustruje szczególnie dwa aspekty aktywności wojsk sowieckich, powszechną przestępczość kryminalną oraz działania represyjne wymierzone w polską konspirację niepodległościową. Poruszono m.in. problem morderstw popełnianych w województwie jeszcze pod koniec 1945 r., najpewniej głównie na tle rabunkowym¹⁴³.

Niniejszy przegląd z pewnością nie jest pełny i zawiera tylko część faktycznego dorobku naukowego poświęconego działaniom Armii Czerwonej i NKWD na części ziem polskich w 1945 r. Można różnie oceniać, czy to sukces, czy jednak nie? Krytycy mogą uznać, że jak na ponad 36 lat wolności badań nie było to zbyt wiele. Jednak z drugiej strony należy uwzględnić, że dostęp do wielu materiałów wcale nie był pełny przez cały ten okres. Chociażby materiały obecnie dostępne w archiwach IPN, to już okres około 25 lat, a dla szerokiego kręgu history-

¹⁴² Z treści zamieszczonych w broszurce można jednak zauważyć wskazanie znacznej części informacji, czyli sprawozdania władz policyjnych (UB i MO) oraz administracyjnych.

¹⁴³ Ofiarami sowieckich morderców w ostatnim kwartale tego roku padli m.in.: Ludwik Kózka, Piotr Białkowski, Józef Magda, Franciszka Ziobro, Zdzisław Walczyk, Władysław Konopasek oraz Julian Kwietni. Osoby te poniosły śmierć między 9 października a 28 grudnia 1945 r., F. Musiał, D. Golik, K. Pięciak, *Armia Czerwona w Małopolsce w 1945 roku*, IPN, Kraków 2024, s. 51.

ków, dopiero niespełna 20¹⁴⁴. Także część materiałów przechowywanych w archiwach państwowych wcale nie było jeszcze w pełni dostępnych w pierwszej połowie lat 90. Jeszcze poważniejsze problemy były, i od kilku lat ponownie są, z dostępem do archiwów w Federacji Rosyjskiej. To tamtejsze zasoby są pod wieloma względami fundamentalne, a swobodny dostęp do nich w zasadzie nigdy nie istniał, chociaż niewątpliwie w latach 90. wiele zespołów archiwalnych w większym lub mniejszym zakresie udostępniło i trwało to w zasadzie aż do początku trzeciej dekady XXI w., gdy najpierw pandemia COVID-19, a później rosyjska agresja militarna przeciwko Ukrainie i rosnąca ogromnie wrogość wobec państw NATO uniemożliwiła prawie zupełnie kwerendy w Rosji. Uwzględniając więc ten aspekt należy uznać, że to co powstało w okresie wolności słowa, to na pewno ważne naukowo ustalenia. Kilkadziesiąt większych publikacji zwartych, opracowań i wydawnictw źródłowych oraz już tylko symbolicznie przywołana grupa artykułów (a pełna ich liczba zapewne może sięgać nawet ponad tysiąca lub dwóch) dowodzi, że o Armii Czerwonej i NKWD napisano szereg istotnych prac. Wskazujących, że wojska sowieckie w Polsce – oraz towarzyszące im organy policyjne (NKWD i Kontrwywiad AC „Smiersz”) – odegrały znacznie szerszą rolę niż tylko militarną, związaną z pokonaniem okupujących ziemie polskie wojsk niemieckich. Ogromna skala działań represyjnych zrealizowana w 1945 r. w dużym stopniu osłabiła potencjał polskiej konspiracji niepodległościowej. Stalin i Beria ułatwili w ten sposób dalszą rozprawę z polskimi środowiskami niepodległościowymi, realizowaną już przez UB i inne organy komunistycznej Polski. Na polu ekonomicznym 1945 r. to było też nieprawdopodobnie szerokie eksploatowanie zasobów ekonomicznych ziem polskich. Bez Armii Czerwonej i NKWD działania oddziałów trofiejnych byłyby niemożliwe. To pole aktywności sowieckich władz jest nadal zbyt skromnie przeanalizowane, ale niewątpliwie to co opisano w pełni potwierdza, jak wysoki był sowiecki „rachunek za wyzwolenie”.

¹⁴⁴ Autor niniejszego opracowania sam wielokrotnie doświadczył ogromnych trudności w próbach pozyskania materiałów z IPN przed 2006 r. (a w latach 90. przy próbach skorzystania z zasobu MSW), gdy podjął pracę w Instytucie.

Poza dwoma powyższymi polami aktywności sowieckich władz należy podkreślić jeszcze trzecie – przestępstwa popełniane przez czerwonoarmistów na cywilnej ludności zajętych obszarów. W tej grupie czynów mieści się m.in. ogromna skala gwałtów na kobietach, rabunków mienia, ale także dewastacji, a także morderstw na tle rabunkowym, seksualnym czy w alkoholowym amoku, pobić i innych szkód na zdrowiu mieszkańców. To także tematyka cały czas wymagająca szczegółowym badań, ale niewątpliwie to co napisano jest już pełnym potwierdzeniem, że promowany przez kilkadziesiąt lat przez komunistyczną propagandę pozytywny wizerunek Armii Czerwonej to fikcja.

Armia Czerwona i NKWD na ziemiach polskich w 1945 r. poza pokonaniem niemieckiego okupanta zajęła się także wsparciem procesu budowy satelickiego państwa. Wsparły, dotyczy to przede wszystkim NKWD, „Smiersz” oraz Komendantur Wojennych, polskie komunistyczne władze, gdyż pomogły wyniszczyć polskie podziemie. Ponadto ogromnie zubożyła ziemie polskie, wywołując do Związku Sowieckiego ogromne ilości dóbr materialnych. Ponadto poprzez dewastacje i bardzo niszczące formy korzystania z różnych zasobów przyczyniły się do zubożenia wielu regionów, m.in. o zasoby mieszkaniowe i inne nieruchomości. Czerwonoarmiści wyrządzili też ogromne krzywdy ludności cywilnej. W tak szerokim zakresie, że zapewne dopiero zbádanie losów kilkuset tysięcy rodzin w 1945 r. pozwoliłoby zbilansować wymiar tych krzywd. Takie całościowe badanie współcześnie jest już niemożliwe, ale cząstkowe badania są realne i na pewno warto je prowadzić.

Na zakończenie opracowania dodam, że ostatnich latach miałem także okazję zapoznać się z maszynopisami dwóch opracowań, będących próbami regionalnych monografii poświęconych działaniom Armii Czerwonej. Jeden z tych maszynopisów dotyczył powojennego woj. krakowskiego (współcześnie małopolskie), ale chyba ostatecznie nie została ta praca skutecznie sfinalizowana. Warto za to wspomnieć o w pełni już ukończonej, na razie w formie maszynopisu skierowanego do recenzji, pracy Remigiusza Ławniczaka dotyczącej działalności Armii Czerwonej w woj. pomorskim w 1945 r. Autor bardzo szeroko rozbudował wątki związane z przestępczością czerwonoarmistów. Dokładnie tę kwestię, która

w moim opracowaniu z 2001 r., skoncentrowanym na deportacjach oraz sprawach gospodarczych, nie została szerzej poruszona. R. Ławniczak ma już w dorobku istotne artykuły naukowe poświęcone wybranym aspektom działalności Armii Czerwonej, m.in. na terenie powiatów świeckiego, wąbrzeskiego i grudziądzkiego¹⁴⁵. Jego opracowanie powinno być dobrym uzupełnieniem stanu badań dla powojennego województwa pomorskiego (współcześnie to generalnie obszar woj. kujawsko-pomorskiego oraz pow. chojnickiego ze współczesnego woj. gdańskiego). Stan zaawansowania pracy jest na tyle poważny, że w 2026 r. lub 2027 r. może ona ukazać się drukiem.

Słowa kluczowe:

Armia Czerwona, NKVD, zbrodnie sowieckie, deportacje, komunizm, 1945

Keywords:

Red Army; NKVD, Soviet crimes, deportations, communism 1945.

Summary

This study attempts to characterize the issue of non-military operations of Soviet troops on Polish soil, highlighted in the title. Reference is made almost exclusively to works published after 1989, when political restrictions began to disappear and access to records gradually expanded. The study focuses on presenting the state of research solely on the part of Polish lands (within the borders of the Second Polish Republic) occupied by the Red Army in 1945, primarily in the areas of: Mazovia, as most of this region was liberated from German occupation in 1945; a similar situation was with the Kraków Voivodeship. Also included are the lands of the Świętokrzyskie region (Kielce Voivodeship); the Łódź Region; and the Pomeranian Voivodeship, understood as an administrative unit formed in the Second Polish Republic, but already according to the state as of March 1945, when the Gdańsk Voivodeship was established in the northern part, also encompassing the lands of the former Free City of Gdańsk and the western counties of East Prussia. Furthermore, the Poznań and Silesia. Of course, many of the works written about in the work also concerned AC activities in other regions.

¹⁴⁵ Tylko tytułem przykładu wspomnę o tym ostatnim powiecie: R. Ławniczak, *Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego do władzy komunistycznej w 1945 roku*, „Komunizm. System, ludzie, dokumentacja” 2020, nr 9, s. 251–292.

Over a hundred publications included in the study addressed all issues related to the Red Army and NKVD operations on Polish soil in 1945, apart from military matters. The first to be emphasized was the consistent and exceptionally ruthless destruction of a significant portion of the Polish Underground State. These repressions involved the disarmament and mass arrests of members of the Home Army and other underground organizations. This operation was launched on a massive scale in 1944 and continued by the Soviet authorities in 1945. Symbolic examples included the arrest of the leaders of the Polish Underground State in March 1945, including Deputy Prime Minister J. S. Jankowski and General Okulicki, and the successful deportation of General Fieldorf to Soviet labor camps for over two and a half years, although his identity was not identified. Thousands of Home Army soldiers shared this fate. Another group of issues widely discussed in the literature discussed here involves the enormous economic losses caused by the exploitation of resources in the occupied territories by the Soviet authorities. This led to a significant impoverishment of Polish lands and continued to have negative consequences for many years after the war.

Many of the publications discussed here extensively present Soviet repression against civilians. One of these was the mass deportations of residents to NKVD labor camps in the USSR. The largest scale of these repressions took place in Upper Silesia, and in recent years, this topic has yielded exemplary and extremely valuable publications, including a list of over 46,000 victims of these deportations, over 10,000 of whom died. Such pressures also occurred in many other regions, including Pomerania and Greater Poland, although on a smaller scale. Civilians also fell victim to ordinary criminal activity on a mass scale, including mass rapes of women, unimaginable numbers of robberies and thefts, brutal beatings, and often murders. These issues have been increasingly addressed in the literature over the past decade or so, and there has undoubtedly been a significant improvement in the state of research.

Bibliografia

Wydawnictwa źródłowe:

- Armia Radziecka w Polsce 1944–1956. Dokumenty i materiały*, oprac. M.L. Krogulski, wyd. von borowiecky, Warszawa 2003.
- Baliński A., Wstęp, *Proces Okulickiego i innych w Moskwie. Przed Kolegium Wojskowym Sądu Najwyższego ZSRR w dn. 18–20 czerwca 1945 r.*, Czytelnik, Warszawa 1945.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 8, *Styczeń 1944 – grudzień 1945*, red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I.A. Chrienow, oprac. E. Basiński et. al., „Książka i Wiedza”, Warszawa 1974.
- Dokumenty Katynia. Decyzja*, red. J. Snopkiewicz, A. Zakrzewski, Interpress, Warszawa 1992.
- Dziennik księdza Franza Pawlara. Górny Śląsk w 1945 roku. Opis pew-*

- nego czasu (*Das Tagebuch des Pfarrers Franz Pawlar*), Azory, Kraków 2021.
- Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 roku, oprac. E. Wosik, tłum. W. Materski, ISP PAN, Warszawa 1992, ss. 184.
- Krakowski Okręg Armii Krajowej w dokumentach, t. 1: Dział łączności konspiracyjnej zewnętrznej (1943–1945), zbiory Adama Potyry, oprac. A. Zagórski, Kraków 1998.
- Księga aresztowanych, internowanych i deportowanych z Górnego Śląska do ZSRR w 1945 roku, t. 1: A–J, Katowice, Warszawa 2021.
- Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I, Marzec 1917 – Listopad 1918, oprac. A. Zatorski, Warszawa 1959.
- NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” Józefa W. Stalina, red. naukowa polska A. Fitowa, red. naukowa rosyjska A. Noskova, Kraków 1998.
- Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b). 1944–1949, oprac. G. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G. Matwiejew, A. Paczkowski, ISP PAN oraz Stowarzyszenie Współpracy Polska – Wschód, Warszawa 1995.
- Proces Okulickiego i innych w Moskwie przed Kolegium Wojskowym Sądu Najwyższego ZSRR w dn. 18–20 czerwca 1945 r., b.m.w., 1945.
- Protokoły obrad KC PPR w maju 1945 roku, oprac. A. Kochański, ISP PAN, Warszawa 1992.
- Represje NKWD wobec żołnierzy podziemnego Państwa Polskiego w latach 1944–45, t. I: Wybór źródeł, Siedlce 1995.
- Skóra W., Słupsk 1945, t. 2: Miasto w pamięci Niemców, Sowieców i Polaków. Wspomnienia i dokumenty, Wydawnictwo Rys, Poznań 2024.
- Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSRR 1956–1970, wst. A. Paczkowskiego, „Aneks”, Londyn 1998.
- Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946, wyb. i oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1998.
- Opracowania:**
- Aptekar P., *Walka Wojsk Wewnętrznych NKWD z polskim podziemiem*, [w:] NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny, red. W. Materski i A. Paczkowski, Instytut Nauk Politycznych PAN, Warszawa 1996.
- Arkusz A., *Obywatele polscy w Obozie NKWD-MWD ZSRR nr 178–454 w Riazaniu w latach 1944–1947*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”, Kraków 2010.
- Arkusz A., *Repatriacja amerykańskich jeńców wojennych i cywilów z radzieckich jednostek repatriacyjnych na terenie Polski w latach 1944–1945*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2023.
- Bartoszewicz H., *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Bechta M., W.J. Muszyński, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowej Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, IPN, Warszawa 2017.
- Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach. 1918–2008, red. A.D. Rotfeld i A.W. Torkunowa, Polsko-Rosyjska Grupa do Spraw Trudnych oraz PISM, Warszawa 2010 (artykuły Walentyny Parsadanowej, Wojciecha Materskiego, Albiny Noskovej i Włodzimierza Borodzieja).
- Bibliografia: „Zeszyty Historyczne” 1–110 (1962–1994), J. Krawczyk, J. Szymański, Instytut Literacki, „Pomost”, Paryż–Warszawa 1996.
- Birstein V.J., Smiersz. *Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, Arkadiusz Wingert, Kraków 2013.
- Chwalba A., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1945–1989*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Instytut Historii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1993.
- Ciesielski S., *Polityka represyjna w ZSRR w latach II wojny światowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Czarnecka D., „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, IPN, Warszawa 2015.
- Czarnecka D., *Monuments in gratitude to the Red Army in communist and post-communist Poland*, L'Harmaton, Paris–Budapest, 2021.
- Danilewicz-Zielińska M., *Bibliografia „Kultura” (1958–1973), Zeszyty Historyczne (1962–1973), działalność wydawnicza (1959–1973)*, Instytut Literacki, Paryż 1975.
- Daranowski M. *Pomnik Armii Czerwonej w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2021, t. 13.
- Drabik S., *PPR i propaganda „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną na przykładzie woj. krakowskiego w l. 1945–1948*, [w:] 8 maja 1945. Polska perspektywa, red. T. Berez, P. Chmielowiec, P. Fornal, IPN, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Dzieje 25 pp Armii Krajowej. Geneza, struktura, działalność zbrojna, zaplecze, dramaty powojenne*, SZŻAK, Łódź 2021.
- Dzimira M., *Lidzbark w 1945 roku*, Lidzbark 2016.
- Dziurok A., Musiał B., „Bratni rabunek”. O demontażach i wywóźce sprzętu z teren Górnego Śląska w 1945 r., [w:] *W objęciach wielkiego*.
- Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, wyd. Iskry, Warszawa 2003.
- Gliniecki T., *Gdańsk w 1945 roku na łamach gazety „Krasnaja Zwiezda”*, [w:] *Oblicza wojny*, t.3: *Miasto i wojna*, Wyd. UŁ, Łódź 2021.
- Gliniecki T., *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2019.
- Gliniecki T., *Oficerowie Komendantury Wojennej w Gdańsku w świetle dokumentacji nagrodowej Armii Czerwonej z 1945 r.*, [w:] *Gdańsk 1945–1990: materiały, studia, analizy*, t. 3, red. S. Bykowska, M. Golon, IH PAN, IPN, Warszawa 2021.
- Gliniecki T., *Walki Armii Czerwonej w delcie Wisły. Styczeń – maj 1945*, Region, Gdynia–Sztutowo 2019.
- Gliniecki T., *Walki o Elbląg: styczeń – luty 1945*, Uran, Elbląg 2016.
- Gnat-Witewska Z., *Inspektorat Puławski ZWZ/AK – WiN 1939–1949*, Oficyna Wydawnicza „Ajaks”, Pruszków 2005.
- Golik D., *Partyzanci „Lamparta”. Historia IV batalionu 1. Pułku Strzelców Podhalańskich AK*, IPN, Kraków 2014.

- Golon M., *Historia Elbląga*, t. 5: (1945–1975), Marpress, Gdańsk 2006.
- Golon M., *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasy Nowożytnie” 2007, vol. 20.
- Golon M., *Między Armią Czerwoną i NKWD a Polską Partią Robotniczą i UB. Początki komunistycznej Polski w świetle groteski politycznej „Siedem pigulek Lucyfera” Sergiusza Piaseckiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2024, vol. 44, nr 2.
- Grabowski W., *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w l. 1939–1945*, [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarot, IPN, Warszawa 2009.
- Haszyńska S., *Działalność Wojsk Wewnętrznych NKWD wobec podziemia antykomunistycznego w Wielkopolsce w latach 1945–1946*, [w:] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, red. J. Wojtkowiak, Instytut Historii UAM, Poznań 2013.
- Iwanow M., *Komunizm po polsku. Historia komunizacji widziana z Kremla*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2017.
- Jankowski S., *Dawaj czasy! Czyli wyzwolenie po sowiecku*, Rebis, Poznań 2017.
- Kacprzak K., *Podziemie zbrojne na Mazowszu Północnym w walce z systemem komunistycznym 1945–1952*, IPN, Warszawa 2011.
- Kajetanowicz J., *Wojska radzieckie w Polsce w latach 1945–1993. Skład, rozwój organizacyjny, potencjał bojowy*, [w:] *Wojska radzieckie w Polsce. 1939–1993*, red. S. Dąbrowski, K. Jaworska, W. Szetelnicki, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Legnica 2013.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa 1991.
- Kołąkowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich. 1939–1945*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002.
- Kołąkowski P., *NKWD na ziemiach polskich – mechanizm zbrodni*, [w:] *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciw zniewoleniu. Polska – Małopolska – Podhale. 1945–1956*, red. R. Kowalski, Polskie Towarzystwo Historyczne, Nowy Targ 2008.
- Korboński S., *W imieniu Kremla*, IPN, Warszawa 2017.
- Korboński S., *W imieniu Rzeczypospolitej*, I wydanie, Instytut Literacki, Paryż 1954; Warszawa 1991.
- Kowalski L., *Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego a żołnierze wyklęci. Walka z podziemiem antykomunistycznym w latach 1944–1956*, Zysk i S-ka, Poznań 2016.
- Krajewski K., Łabuszewski T., *Wyzwolenie? Terror sowiecki w dokumentach Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj*, [w:] *W objęciach wielkiego brata. Sowieci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, IPN, Warszawa 2009.
- Leksykon bezpieki. Kadra kierownicza aparatu bezpieczeństwa (1944–1956), t. III, red. W. Bagieński, M. Dźwigał, IPN, Warszawa 2022.
- Ławniczak R., *Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego do władzy komunistycznej w 1945 roku*, „Komunizm. System, ludzie, dokumentacja” 2020, nr 9.
- Łuczak Cz., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, seria: *Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury*, t. V, red. J. Topolskiego, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1993.
- Macher E., *Wywożenie przez NKWD w głąb ZSRR żołnierzy Armii Krajowej ze Skierniewickiego w styczniu 1945 roku (w świetle akt Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi)*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej” 1995, t. 4.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917–1991*, wyd. Philip Wilson, Warszawa 1998.
- Marecki J., *Położyć kres łajdackiemu zachowaniu się żołnierzy rosyjskich. Armia Radziecka na Podhalu*, [w:] *Wojska radzieckie w Polsce 1939–1993*, red. S. Dąbrowski, K. Jaworska, W.W. Szetelnicki, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona, Legnica 2013.
- Markowski D., *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1954. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, IPN, Warszawa 2018.
- Materski W., *Dyplomacja Polski ‘lubelskiej’. Lipiec 1944 – marzec 1947*, ISP PAN, RYTM, Warszawa 2007.
- Merridale C., *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945*, Rebis, Poznań 2007.
- Motyka G., *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2014.
- Motyka G., Wnuk R., Stryjek T., Baran A.F., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1953*, ISP PAN, Muzeum II Wojny Światowej, Scholar, Gdańsk–Warszawa 2012.
- Motyka G., *Zwalczanie polskiego podziemia przez 64. Dywizję Wojsk Wewnętrznych NKWD*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie 1943–1949: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2017.
- Musiał B., *Wojna Stalina 1939–1945. Terror, grabież, demontaże*, Zysk i S-ka, Poznań 2012.
- Armia Czerwona w Małopolsce w 1945 roku*, IPN, Kraków 2024.
- Nogaj A., *Oddział Wywiadowczy Sztabu Głównego ludowego Wojska Polskiego 1944–1945. Organizacja i działalność. Studium historyczno-wojskowe*, IPN, Warszawa 2020.
- Obozy i więzienia sowieckie na ziemiach polskich (1944–1945). Leksykon, wstęp, oprac. i red. naukowa D. Iwaneczko*, IPN, Rzeszów–Warszawa 2022. (wydanie w języku angielskim: *Soviet Camps and Prisons on Polish Lands (1944–1945). A Lexicon, Introduction, Compilation and Academic Edition by D. Iwaneczko*, translated by T. Jurewicz, IPN, Rzeszów–Warszawa 2024).
- Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1956–1993*, wyd. von borowiecky, Warszawa 2001.
- Overy R., *Krew na śniegu. Rosja w II wojnie światowej*, wyd. L&L, Gdańsk 1999, II wyd., Wrocław 2009.
- Paczkowski A., *Polacy pod obcą i własną przemocą*, [w:] S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Dębogdra, Warszawa 1997.
- Panecki M., *Kazimierz Pużak (1883–1950). Biografia polityczna*, Neriton, Warszawa 2010.
- Panto D., Gliniecki T., *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.*, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2019.

- Pastuszewski S., *Pierwsze miesiące 1945 roku w Bydgoszczy w świetle publikacji „Ziemi Pomorskiej”*, [w:] 8 maja 1945...
- Pietrow N., *Stalinowski kat Polski...*
- Pietrow N., *Represje sowieckie w Polsce w latach 1944–1945*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie 1943–1946. Wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*, red. Ł. Adamski, G. Hryciuk i G. Motyka, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2017.
- Pietrow N., *Piervyj priesiedatel KGB Ivan Sierov*, Pietrow N., *Psy Stalina*, Demart, Warszawa 2012.
- Piskunowicz H., *Działania 64 dywizji Wojsk Wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu podziemiu*, [w:] *Wojna domowa czy nowa okupacja? Polska po roku 1944*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3: okres 1939–1945, III wydanie, Londyn 1983.
- Poleszak S., *Polskie podziemie niepodległościowe w 1945 r.*, [w:] *Sowieci a polskie podziemie...*
- Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. Wojciecha Materski i Tomasz Szarota, IPN, Warszawa 2009.
- Polska pod reżimem komunistycznym. Sprawozdanie z sytuacji w kraju 1944–1949*, oprac. J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2015.
- Powiat Ostrów Mazowiecka w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych (seria: Mazowsze i Podlasie w ogniu)*, pod red. K. Krajewskiego, Warszawa 2016.
- Protokoły posiedzeń sekretariatu KC PPR 1945–1946*,
- Przegląd dokumentów dotyczących Polaków internowanych w ZSRR w l. 1944–1949 (z zasobu Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych)*, [w:] *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonstrukcja archiwalna*, red. W. Materski, A. Paczkowski, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996.
- Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945. Opracowanie*, red. K. Wnęk, Warszawa 2023, s. 468–476 (Górny Śląsk, oprac. D. Węgrzyn); s. 477–501 (Ziemie Odzyskane, oprac. M. Kłusek).
- Rosenbaum S., Tracz B., Węgrzyn D., „*Tiurma NKWD nr 2 Tost*”. *Sowieckie więzienie w Toszku w 1945 roku*, IPN, Katowice–Gliwice–Warszawa 2021.
- Roszkowski W. („*Andrzej Albert*”), *Najnowsza historia polityczna Polski*, Warszawa 1993.
- Skóra W., *Instrukcje dla komendantów Armii Czerwonej obejmujących władzę na terytorium Polski w latach 1944–1945*, „*Pamięć i Sprawiedliwość*” 2021, nr 2.
- Skóra W., *Słupsk 1945. Miasto Niemców, Sowietów i Polaków*, Wydawnictwo Rys, Poznań 2023.
- Skóra W., *Słupsk 1945. Miasto Sowietów, Polaków i Niemców*, wyd. Rys, Poznań 2023.
- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia, stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2002.
- Skuza C., *Walka o odzyskanie majątku polskiego utraconego w wyniku II wojny światowej*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2014.
- Sokołow B., *Rokossowski*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2014.
- Sołonin M., *Nic dobrego na wojnie*, wyd. Rebis, Poznań 2011.
- Sołonin M., *Pranie mózgu. Fałszywa historia Wielkiej Wojny*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2013.
- Specjalier NKWD nr 2 w Poznaniu w 1945 r.*, oprac. G. Barczykowski, W. Handke, R. Kościański, IPN, Poznań 2009.
- Stafford D., *Ostatni rozdział 1945. Zwycięstwo, odwet, wyzwolenie*, Magnum, Warszawa 2007.
- Stańczyk H., Zwoliński S., *Wojsko Berlinga i Żymierskiego 1943–1945*, wydawnictwo Rytm, Warszawa 2015.
- Stańczyk H., *Od Sandomierza do Opola i Raciborza*, wydawnictwo WIH AON, Warszawa 1998.
- Sznajder J., „*Dąb-Jaś*” *Z Borów Tucholskich do łagr za Ural*, „*Gdański Przekaz*” 1992, nr 5/6.
- Sznol S., *Herosi, gangsterzy i konformiści*, Bellona, Warszawa 2004.
- Sztama P., *Generał August Emil Fieldorf. Biografia wojskowa*, Tetragon, Warszawa 2016.
- Śmietanka-Kruszelnicki R., *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948*, IPN, Kraków 2002.
- Tkaczew W., *Organa informacji Wojska Polskiego 1943–1956: kontrwywiad wojskowy*, Bellona, Warszawa 2007.
- Tracz B., *Wyzwolenie czy podbój? Armia Czerwona na Górnym Śląsku w roku 1945*, [w:] 8 maja 1945 roku. *Polska perspektywa*, pod red. T. Bereza, P. Chmielowiec, P. Fornal, IPN, Rzeszów–Warszawa 2023.
- Udział żołnierza polskiego w zakończeniu II wojny światowej. Bibliografia selektywna*, oprac. M. Biedrzycka et.al., MON i CBW, Warszawa 2005.
- Węgrzyn D., „*Internirung*”. *Deportacja mieszkańców Górnego Śląska do ZSRR na tle wywózek ludności cywilnej z terenu Europy Środkowo-Wschodniej do sowieckich łagrów pod koniec II wojny światowej*, IPN, Katowice–Warszawa 2024.
- Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciw zniewoleniu. Polska – Małopolska – Podhale. 1945–1956*, red. R. Kowalski, Polskie Towarzystwo Historyczne, Nowy Targ 2008.
- Woźniczka Z., *Z Górnego Śląska do sowieckich łagrów*, „*Śląsk*”, Katowice 1996.
- Wróbel J., *Represje sowieckie wobec mieszkańców Polski centralnej w latach 1945–1947*, [w:] *Represje sowieckie wobec narodów Europy 1944–1956*, red. D. Rogut, A. Adamczyk, Atena, Zielonka 2005.
- Zaremba M., „*Jak nie urok to...*” *Strach przed czerwonoarmistami 1944–1947*, [w:] *W objęciach wielkiego...*
- Zaremba M., *Wielka trwoga: Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Społ. Inst. Wyd. Znak, ISP PAN, Kraków 2012.
- Zbrodnia Katyńska. Bibliografia 1940–2010*, oprac. i red. I. Lewandowska, E. Pawińska, wstęp M. Tarczyński, CBW i Polska Fundacja Katyńska, Warszawa 2010.
- Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach*, t. I: wrzesień 1945 – czerwiec 1946, zespół redakcyjny: J. Huchłowa, M. Huchla (przew.), R. Lazarowicz, Z. Wierzbicki, A. Zagórski, Zarząd Główny WiN, Wrocław 1997.
- Zygmuntowicz J., *Niechciani goście... Stosunki polsko-rosyjskie podczas wycofywania Północnej Grupy Wojsk*, Toruńska Szkoła Wyższa, Toruń 2007.
- Żenczykowski T., *Polska lubelska 1944*, „*Profil*”, Wrocław 1989.

Prasa:

Chmielarz A., *Obóz specjalny NKWD nr 10 – Rembertów (wrzesień 1944 – czerwiec 1945)*, „Polska Zbrojna” 1993, nr 132(690).

Kulesza A., *Armia Krajowa wyzwoliła obóz w Rembertowie 60 lat temu*, „Biuletyn Informacyjny” ŚZŻAK, 2005, nr 5/6, s. 20–23.

Lista 4031 ofiar ze Starobielska przekazana przez przewodniczącego KBG Ukrainy Konsulowi Generalnemu RP w Kijowie, „Trybuna” 1990, nr 109.

Matusak P., *Paragrafy śmierci. Aresztowanie i proces Michała Mandziary „Siwego”, szefa sztabu 2 Kieleckiej DP AK*, „Gdański Przekaz” 1994, nr 2.

Paszkowski A., *Żołnierze Armii Krajowej I Rejonu [Legionowo], „Obroży” więźniami sowieckich łagrów*, „Na przedpolu Warszawy”, 1995, z. 6.